

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS
EKONOMIKOS IR FINANSŲ VALDYMO FAKULTETAS
FINANSŲ IR MOKESČIŲ KATEDRA

SANDRA PAVLOVA

ŠEŠĖLINĖ EKONOMIKA LIETUVOJE
Magistro baigiamasis darbas

Vadovas
doc. dr. M. Strumskis

VILNIUS, 2010

**MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS
EKONOMIKOS IR FINANSŲ VALDYMO FAKULTETAS
FINANSŲ IR MOKESČIŲ KATEDRA**

ŠEŠĖLINĖ EKONOMIKA LIETUVOJE

**Finansų teisės magistro baigiamasis darbas
Studijų programa 62401S102**

**Vadovas
doc. dr. M. Strumskis
2010**

Recenzentas

**Atliko
FNT mns 9-01 gr. stud.
Sandra Pavlova
2010 12**

VILNIUS, 2010

TURINYS

ĮVADAS	7
1. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS SAŲOKA	9
1.1. Šešėlinės ekonomikos sąvoka užsienio mokslininkų darbuose	9
1.2. Šešėlinės ekonomikos sąvoka Lietuvos mokslo darbuose	14
2. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS ĮVERTINIMO METODAI	20
2.1. Bendra šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodų charakteristika	20
2.2. Tiesioginiai šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodai	21
2.3. Netiesioginiai šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodai	22
2.3.1. Nacionalinių išlaidų ir pajamų metodas	22
2.3.2. Oficialios ir realios darbo jėgos metodas	23
2.3.3. Sandorių metodas	23
2.3.4. Pinigų paklausos metodas	24
2.3.5. Elektros energijos suvartojimo metodas	29
2.3. Mišrus šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodas (MIMIC)	32
2.4. Šešėlinės ekonomikos skaičiavimo metodika Lietuvoje	34
3. ŠEŠĖLINĖ EKONOMIKA LIETUVOJE	36
3.1. Metodo parinkimo pagrindimas	36
3.2. P. M. Gutmann metodas Lietuvos šešėlinei ekonomikai išmatuoti	36
3.3. Šešėlinės ekonomikos veiksniai ir priežastys	39
3.3.1. Mokesčių naštos įtaka šešėlinei ekonomikai	40
3.3.2. Reguliavimo intensyvumas	43
3.3.3. Mokesčių moralė	44
3.3.4. Korupcija	45
3.3.5. Darbo rinkos pokyčiai	46
3.3.6. Socialinės išmokos	47
3.4. Siūlomos šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonės Lietuvoje	48
IŠVADOS IR REKOMENDACIJOS	54
LITERATŪROS SĄRAŠAS	57
ANOTACIJA LIETUVIŲ KALBA	60
ANOTACIJA ANGLŲ KALBA	61
SANTRAUKA LIETUVIŲ KALBA	62
SUNTRAUKA ANGLŲ KALBA	63
PRIEDAI	64

PRIEDAI

1 priedas. Lietuvos finansiniai duomenys 1997 – 2009 metais	64
2 priedas. Šešėlinė ekonomika Europos valstybėse	65
3 priedas. Kreipimosi į Vilniaus teritorinę darbo biržą priežastys	66

LENTELĖS

1 lentelė. Šešėlinės ekonominės veiklos klasifikacija	10
2 lentelė. Gamybinių veiklų klasifikacija (su pavyzdžiais)	11
3 lentelė. Alternatyvios šešėlinės ekonomikos sąvokos	12

PAVEIKSLĖLIAI

1 pav. Trys realios ekonomikos aspektai (dalys)	16
2 pav. Neapskaityta ekonomika statistiniu požiūriu.....	18
3 pav. Šešėlinės ekonomikos augimas per tam tikrą laikotarpį	33
4 pav. Lietuvos šešėlinės ekonomikos dalis BVP procentais pagal P. M. Gutmann metodą.....	37
5 pav. Lietuvos šešėlinės ir oficialios ekonomikos dinamika mln. Lt 1997–2009 metais	38
6 pav. Oficialios ir šešėlinės rinkos sąveika	40
7 pav. A. Lafero kreivė ir šešėlinė ekonomika	41
8 pav. Mokesčių naštos ir šešėlinės ekonomikos santykis Lietuvoje 1999–2009 metais	42
9 pav. Lietuvos korupcijos suvokimo indeksas 1999–2009 metais	46
10 pav. Nedarbo lygis Lietuvoje 1999–2009 metais (atitinkamų metų gruodžio mėnesį)	47

IVADAS

Šešėlinė ekonomika nėra nei naujas, nei tik kokias nors ekonominei sistemai būdingas reiškinys. Ji atsirado iš karto, kai tik valstybė savo „tvirta ranka“ pradėjo administruoti ir normuoti dirbančiųjų veiklą. Šešėlinė ekonomika egzistuoja visose šalyse ir priklausomai nuo dydžio vienaip ar kitaip turi įtakos šalies ekonominiam vystymuisi, socialinei žmonių gerovei bei šalies politikai. Dėl šešėlinės ekonomikos yra iškreipiamas bendras vidaus produktas (toliau BVP), nes vengiant mokesčių ir siekiant apeiti įstatymus yra slepiami sandoriai. Todėl tam tikra dalis ūkinės veiklos rezultatų nepatenka į BVP skaičiavimus, nežinoma, kokios yra tikrosios gamybos ir vartojimo apimtys šalyje. Šešėlinė ekonomika neigiamai veikia šalies mokesčių sistemą ir jos struktūrą, iškreipia konkurenciją, sutrikdo valstybės pajamų paskirstymą. Tokia ekonomika iškreipia oficialią statistiką, todėl ja besiremianti politika gali atitrūkti nuo tikrovės ar tapti tiesiog neracionali. Visa tai lemia mažesnes surenkamas šalies konsoliduoto biudžeto pajamas, stabdo šalies ekonomikos augimą. Taigi šešėlinės ekonomikos, kaip mokslinės problemos, aktualumas siejamas su vienu svarbiausių makroekonominių rodiklių – BVP netikslumu, taip pat su šalies konsoliduoto biudžeto suplanuotų pajamų nesurinkimu.

Pastaruoju metu vis dažniau pasigirsta kalbų apie sparčiai augančią šešėlinę ekonomiką šalyje, tačiau kokie jos mastai ir dėl kokių priežasčių ji didėja, niekas tiksliai pasakyti negali. Nepaisant Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (toliau – SD) pateikiamų šešėlinės ekonomikos rodiklių, reikšmingesni tyrimai šia tema buvo atliekami tik 2003 – 2004 metais, prieš Lietuvai tampant Europos Sąjungos nare.

Siekiant nustatyti šešėlinės ekonomikos mastą Lietuvoje, pirmiausia susiduriama su sąvokos neapibrėžtumo problema. Nepaisant publikacijų, šešėlinės ekonomikos tyrimų gausos tarptautiniu lygiu, Lietuvoje šia tema publikuoti vos keli straipsniai, todėl iki šiol dar nėra susiformavusi aiški šešėlinės ekonomikos samprata, neaiškus ir jos turinys, dėl to sunku nustatyti jos mastą ir priežastis šalyje. Siekiant įvertinti šešėlinę ekonomiką, nemažai problemų kelia ir bendros tokios ekonomikos vertinimo metodologijos nebuvimas, nes taikant skirtingus šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodus gaunami skirtingi rezultatai. Remiantis tokiais rezultatais daromos klaidingos išvados apie šešėlinės ekonomikos dydį ir mastą šalyje.

Darbe **keliamas hipotezė**, kad šešėlinės ekonomikos mastas pastaraisiais metais Lietuvoje ženkliai išaugo.

Šio darbo tikslas – **išnagrinėti įvairius šešėlinės ekonomikos apibrėžimus, vertinimo metodikas ir, pasirinkus vieną iš jų, įvertinti šešėlinės ekonomikos mastą Lietuvoje.**

Šiam tikslui pasiekti buvo išskelti tokie **uždaviniai**:

- 1) išanalizuoti šešėlinės ekonomikos sąvokų įvairovę Lietuvos ir užsienio mokslininkų darbuose, bei apibrėžti tinkamiausią sąvoką, kuria bus paremtas atliekamas šešėlinės ekonomikos Lietuvoje tyrimas;
- 2) išanalizuoti žinomų šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodų privalumus ir trūkumus, bei pasirinkti tinkamiausią tyrimui atlikti metodą;
- 3) nustatyti ir įvertinti galimas šešėlinės ekonomikos atsiradimo, augimo priežastis Lietuvoje, bei galimus jos mažinimo būdus.

Nagrinėjant šešėlinę ekonomiką Lietuvoje, buvo siekiama išanalizuoti su šia tema susijusius aspektus tiek teorinėje tiek empirinėje plotmėje. Išsikeltam tikslui pasiekti ir uždaviniams įgyvendinti taikyti *analizės, palyginimo, statistinis* ir *apibendrinimo* metodai.

Analizės metodu išanalizuoti duomenys surinkti iš Lietuvos SD bei Lietuvos Banko, analizuota šešėlinės ekonomikos sąvokų įvairovė mokslo darbuose.

Palyginimo ir statistiniu metodais apskaičiuotas šešėlinės ekonomikos mastas Lietuvoje.

Apibendrinimo metodas darbe pasitelktas išanalizuotai medžiagai apibendrinti ir išvadoms suformuluoti.

1. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS SĄVOKA

1.1. Šešėlinės ekonomikos sąvoka užsienio mokslininkų darbuose

Terminas *šešėlinė ekonomika* literatūroje pirmą kartą paminėtas vokiečių kalba (vok. *Schattenwirtschaft*), vėliau pradėti vartoti kiti terminai. J. B. Rosser (2006) teigimu, pirmiausia pradėti vartoti terminai *juodoji ekonomika* ir *juodasis darbas*, kurie 1970 metų literatūroje paminimi italų (ital. *nero lavoro*) ir vokiečių kalbomis (vok. *schwarzarbeit*).¹ Šiuo metu bendrinėje kalboje yra vartojama net keletas šešėlinės ekonomikos sąvokų, pvz. tokių kaip *juodoji ekonomika*, *pilkoji*, *paslėptoji*, *nelegali*, *nematoma*, *pogrindinė ar oficialiai neapskaityta ekonomika* ir kt.

Viena iš pirmųjų šešėlinės ekonomikos interpretacijų užfiksuota 1972 m. Tarptautinės darbo organizacijos (toliau TDO) (ang. *International Labour Organization*) pranešime po jos misijos Kinijoje. TDO pranešime šešėlinė ekonomika buvo suprantama kaip *nedidelis šeimos verslas taikant paprastą technologiją ir intensyvų darbą*. Be to, šešėlinė ekonomika buvo apibūdinama naujų verslų atsiradimo rinkoje ypatybėmis ir nesureguliuota bei konkurencine aplinka, kurioje buvo pradedamas verslas². Vėliau TDO parengtoje Regioninėje programoje Lotynų Amerikai ir Karibams, buvo išdėstyta koncepcija, kuri apibūdino dirbančių miesto gyventojų situaciją Lotynų Amerikoje. Šioje programoje šešėlinė ekonomika buvo apibūdinama kaip *dirbančių miesto gyventojų fenomenas, kuris susidarė dėl per didelės darbo jėgos pasiūlos*. Šią per didelę darbo jėgą pasiūlą nulėmė kaimo žmonių migracija į miestus, siekiant didesnio darbo užmokesčio. Tačiau ne visiems pavykdavo susirasti darbą. Tiems, kuriems nepavykdavo susirasti oficialaus darbo, tekdavo patiems susikurti kitokius pajamų šaltinius, kad galėtų išgyventi. Paprastai, tokiems darbams atlikti nereikėdavo aukštos kvalifikacijos ir didelio našumo. Šiuo atveju šešėlinė ekonomika veikė kaip apsaugos priemonė, „sugerdama“ perteklinę darbo jėgą, kurios negalėdavo įdarbinti oficiali ekonomika. Taigi minėtoje situacijoje šešėlinė ekonomika buvo suprantama kaip *nelegalus darbas*.

Kita šešėlinės ekonomikos koncepcija buvo išdėstyta Peru ekonomisto Hernando de Soto knygoje „Kitas kelias“ (1989). Knygoje H. de Soto apžvelgė šešėlinę ekonomiką, kaip *darbų, dirbamų ne pagal šalies įstatymus, visumą*. Pagal H. de Soto šešėlinė ekonomika yra šalies žemės ūkio darbuotojų padėties pablogėjimo padarinys, nes padaugėjo kaimo gyventojų, vykstančių į miestą ieškoti geresnių pragyvenimo sąlygų. Tačiau kaimo gyventojai mieste susidurdavo su daugybe teisinių barjerų ir įstatymų reikalavimų, dėl kurių nepavykdavo gauti darbo. Tad neturėdami kitos išeities, kaimo

¹ Jolita Krumplytė „Šešėlinės ekonomikos samprata ir priežasčių analizė“, *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos* 2008, Nr. 4 (13), p. 239.

² Algimantas Misiūnas „Šešėlinės ekonomikos egzistavimo priežastys ir padariniai“, *Pinigų studijos* 1999, Nr. 1, p. 22.

gyventojai patys turėdavo susikurti darbą. *Taigi šešėlinė ekonomika suprantama kaip žemės ūkio darbuotojų padėties pablogėjimo padarinys, t.y. nelegalaus darbo atsiradimas mieste.*

Dar vienas šešėlinės ekonomikos tyrėjų – Friedrich Schneider (2006) siūlo vieną iš literatūroje vartojamų ir, jo nuomone, priimtinausių šešėlinės ekonomikos tipų klasifikacijų, kurioje išskiriamos legalios ir nelegalios ekonominės veiklos pasireiškimo formos (žr. 1 lent.).

1 lentelė. Šešėlinės ekonominės veiklos klasifikacija

POBŪDIS	PINIGINIAI SANDORIAI		NEPINIGINIAI SANDORIAI	
Nelegali	Prekyba vogtomis prekėmis; nelegali narkotikų prekyba ir gamyba; prostitucija; lošimai iš pinigų; kontrabanda; sukčiavimai ir t.t.		Barteriniai narkotikų mainai, vogtomis ar kontrabandinėmis prekėmis. Narkotinių medžiagų gamyba ar auginimas asmeniniam naudojimui. Vagystės savam naudojimui.	
	Vengimas mokėti mokesčius	Teisėtas mokesčių sumos sumažinimas	Vengimas mokėti mokesčius	Teisėtas mokesčių sumos sumažinimas
Legalai	Nedeklaruojamos individualios veiklos pajamos, darbo užmokesčio pajamos, nedeklaruojamos kitos su darbo santykiais susijusios pajamos ir kitos pajamos vykdant legalių prekių gamybą ir prekybą	Nuolaidos darbuotojams, papildomos lengvatos	Legalųjų prekių ir paslaugų mainai	Savarankiškas užimtumas ir talkininkavimas

Šaltinis: O. Lippert and M. Walker, *The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact*. The Frazer Institute, Vancouver 1997, p. 5.

Šešėlinės ekonominės veiklos pasireiškimo formų klasifikavimas į finansines ir nefinansines operacijas yra naudingas, tačiau, autoriaus nuomone, šešėlinei ekonomikai tikslinga priskirti tik

vengimą mokėti mokesčius vykdant natūrinius prekių mainus bei prekiaujant kontrabandinėmis prekėmis. Veikla, kuri apima teisės aktais uždraustų prekių gamybą ir paskirstymą (pavyzdžiui, narkotinių prekių gamyba ir prekyba), laikytina ne šešėline ekonomika, bet kriminaline veikla. Iš esmės visų įstatymais uždraustų prekių gamyba ir paslaugų teikimas, neatsižvelgiant į tai, ar ji vykdoma finansinėmis ar ne finansinėmis operacijomis, priskiriama kriminalinei veiklai. Taip pat autorius pažymi, kad šešėlinei ekonomikai nederėtų priskirti talkininkavimo (trumpalaikės nereguliarios vieno namų ūkio pagalbos kitam namų ūkiui), nes tai nėra įstatymams prieštaraujanti veikla. Antra vertus, tais atvejais, kai tariama talkininkavimo veikla prieštarauja teisės aktų nuostatomis (trunka ilgiau nei numatyta maksimali trukmė, vyksta reguliariai ir atitinka darbo santykių esmę), tai tokia veikla turėtų būti priskiriama šešėlinei ekonomikai ir laikoma nelegaliu darbu, nes yra pažeidžiami darbdavio ir darbuotojo santykius reglamentuojantys įstatymai. Kaip matyti, F. Schneider laikosi pozicijos, kad šešėlinei ekonomikai nepriskirtina veikla, kuri pati savaime yra draudžiama ir nelegali, taip pat į šešėlinės ekonomikos sąvoką neturėtų patekti namų ūkių veikla, kuri yra nedraudžiama ar nereguliuojama teisės normų.

Analogiška šešėlinės ekonominės veiklos klasifikacija pateikiama ir Owen Lippert ir Michael Walker knygoje „Šešėlinė ekonomika: pasauliniai įrodymai apie jos dydį ir poveikį“ (angl. O. Lippert and M. Walker „*The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact*“) (žr. 1 lent.). Autoriai taip pat pažymi, kad nelegali, įstatymais draudžiama veikla, neturėtų būti priskiriama šešėlinei ekonomikai, tačiau jai turėtų būti priskiriami legalūs prekių ir paslaugų mainai. Jų nuomone, į šešėlinės ekonomikos sąvoką turėtų patekti veiklos, kurios, jeigu būtų apie jas pranešta mokesčių administratoriams, būtų apmokestintos. Tai būtų „darbinė“ šešėlinės ekonomikos sąvoka. Be to, O. Lippert ir M. Walker, suklasifikavę gamybines veiklas, pateikia net keletą alternatyvių šešėlinės ekonomikos sąvokų (žr. 2 ir 3 lent.).

2 lentelė. Gamybinių veiklų klasifikacija (su pavyzdžiais)

	Legalios veiklos	Nelegalios veiklos
Rinkai skirta gamybinė veikla	A. gamyba ir prekyba pvz. automobiliais, prekyba būstu, maisto tiekimas (restoranai kavines) ir kt. legali rinkai skirta veikla.	B. Gamyba ir prekyba narkotikais, prostitucija, tam tikrų rūšių pornografijos platinimas.

2 lentelės tęsinys kitame puslapyje

2 lentelės tęsinys

	Legalios veiklos	Nelegalios veiklos
Ne rinkai skirta gamybinė veikla	C. Namų priežiūra, virimas, valymas, sąlyginis nuomos mokestis būsto savininkui už naudojimąsi gyvenamosiomis patalpomis	D. Narkotikų auginimas ir gamyba savam vartojimui

Šaltinis: O. Lippert and M. Walker, The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact. The Frazer Institute, Vancouver 1997, p. 13.

Autorių nuomone, svarbu atskirti gamybinės veiklas, skirtas rinkai, nuo neskirtų, kadangi didžioji dalis sandorių, kurie įtraukiami į nacionalinę sąskaitų sistemą, yra sudaromi rinkos sąlygomis ir iš prigimties yra piniginiai. Atsižvelgiant į tai, apskaičiuojant BVP yra pripažįstama tik rinkai skirta veikla. Tam tikrais išskirtiniais atvejais ne rinkai skirtos veiklos gali būti įtrauktos apskaičiuojant BVP, bet turėtų sudaryti ne daugiau nei 6 procentus³, kadangi mokesčių bazės pagrindą sudaro rinkos veiklos, tad daugelis šešėlinės ekonomikos apibrėžimų yra sudaromi apsiribojant tik šiomis veiklomis, neįtraukiant ne rinkai skirtų veiklų. Pavyzdžiui pagal O. Lippert ir M. Walker, namų ūkių veikla turi būti netraukiama į BVP, o statistiniais tikslais klasifikuojama ir jos rodikliai apskaičiuojami atskirai.

Taip pat svarbu atriboti legalias ir nelegalias veiklas. Nelegalios veiklos šiame kontekste reiškia prekių gamybą, pardavimą ir paslaugų teikimą, kuris pats savaime yra draudžiamas, pvz. narkotikų gamyba ir prekyba, prostitucija, prekyba tam tikro turinio pornografija. Atsižvelgiant į šių prekių ir paslaugų draudžiamumą, žinoma, jas stengiamasi platinti slapta. Svarbu paminėti tai, kad nelegalių veiklų sąvoka neturėtų apimti sandorių, kuriais taip pat slapta, siekiant išvengti mokesčių ar tam tikrų taisyklių, pardavinėjamos prekės, tačiau legalios, t.y. neuždraustos įstatymais.

Taigi išanalizavę gamybinių veiklų klasifikaciją ir remiantis ja, autoriai pateikia keletą alternatyvių šešėlinės ekonomikos sąvokų (žr. 3 lent.).

3 lentelė. Alternatyvios šešėlinės ekonomikos sąvokos

Nr.1	Rinkai skirtos legalios prekės ir paslaugos, kurios nuslepiamos ir todėl neatsispindi BVP (skiltis A. iš 2 lentelės)
------	--

3 lentelės tęsinys kitame puslapyje

³ O. Lippert and M. Walker „The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact“. The Frazer Institute, Vancouver 1997, p. 14.

3 lentelės tęsinys

Nr.2	Rinkai skirtos tiek legalios, tiek nelegalios prekės ir paslaugos, kurios nepatenka BVP (pvz. dėl to, kad apskritai tokios prekės yra draudžiamos (narkotikai)) (skiltys A. ir B. iš 2 lentelės)
Nr.3	Rinkai skirtos tiek legalios, tiek nelegalios prekės ir paslaugos, kurios neapskaitomos ir nuslepiamos nuo mokesčių institucijų. (skiltys A. ir B. iš 2 lentelės)
Nr.4	Rinkai skirtos ir ne rinkai skirtos, tiek legalios, tiek nelegalios prekės ir paslaugos, kurios nepateka arba sąmoningai išbraukiamos apskaičiuojant BVP (skiltys A. , B. , C. , ir D. iš 2 lentelės)

Šaltinis: O. Lippert and M. Walker, *The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact*. The Frazer Institute, Vancouver 1997, p. 15.

Pirmoji šešėlinės ekonomikos sąvoka (žr. 3 lent. sąvoka Nr. 1) apibrėžiama tokių paslaugų teikimo ir produkcijos gamybos ribose, kurios yra įtraukiamos į nacionalines sąskaitas. Antroji sąvoka (žr. 3 lent. sąvoka Nr. 2) jau apima ir nelegalias veiklas (kaip apibūdinta aukščiau), kurios atitinkamai taip pat turėtų būti įtrauktos į nacionalines sąskaitas. Trečioji sąvoka (žr. 3 lent. sąvoka Nr. 3) yra analogiška antrajai, skirtumas tik tas, kad „stebėtojas“, t.y. subjektas, nuo kurio yra nuslepiamos atitinkamos prekės ir paslaugos, yra mokesčių institucijos, o ne statistas, kaip antai, pirmoje ir antroje sąvokose. Priežastis, dėl kurios autoriai būtent išskyrė trečiąją sąvoką, nurodant konkrečiai mokesčių institucijas, yra ta, kad rinkai skirtos veiklos nacionalinėse sąskaitose atsispindi mažesne dalimi, nei ta dalis, kuri yra nedeklaruojama ir nuslepiaama mokesčių tikslais nuo mokesčių institucijų. Taigi galima daryti pagrįstą išvadą, kad trečioji sąvoka savo kiekybine apimtimi turėtų būti platesnė už antrąją. Galiausiai ketvirtąją šešėlinės ekonomikos sąvoką (žr. 3 lent. sąvoka Nr. 4) išplečiama gamybos sritis, apimant ne tik rinkai skirtas, bet ir ne rinkai skirtas veiklas, tokias kaip namų ūkių veiklas, talkininkavimą ir kt. Tačiau, autorių nuomone, ketvirtasis apibrėžimas nėra pats tinkamiausias šešėlinei ekonomikai apibūdinti, kadangi namų ūkių veikla, talkininkavimas jokių būdu nėra paslėptos veiklos, tad šiam apibrėžimui tinkamesnis būtų *nereguliuojamos ekonomikos* terminas.

Taigi bendriausia prasme O. Lippert and M. Walker šešėlinę ekonomiką apibrėžia kaip visos ekonomikos dalį, kuri yra nematoma dėl to, kad kai kurios įmonės ir namų ūkiai stengiasi išlaikyti savo veiklą nepastebėtą.

Kiti autoriai, tokie kaip E. L. Feige (1989, 1994), B. S. Frey (1984), bei W. W. Pommerehne (1984) apibendrintai teigia, kad šešėlinė ekonomika – tai visos esamu momentu neapskaitytos ekonominės veiklos, kurios laikinai neįtrauktos į šalies BVP. P. Smith (1994) šešėlinę ekonomiką apibūdina kaip legalių ir nelegalių rinkoje pateiktų prekių bei paslaugų kiekį, kuris yra neužregistruojamas oficialiai apskaitomame BVP. N. Brooks (2001) šešėlinę ekonomiką apibrėžia kaip

ekonominės veiklos vertę, kuri būtų apmokestinama, jei būtų deklaruojama mokesčių institucijoms⁴. Verta paminėti ir Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizaciją (toliau OECD), kurios atliekami šešėlinės ekonomikos tyrimai apima daugiau kaip 100 šalių. OECD šešėlinę ekonomiką traktuoja kaip veiklas, kurios turėtų būti įtrauktos į BVP, tačiau jų neapima statistinės apžvalgos ir jos nėra įtraukiamos į nacionalinių sąskaitų sistemą.

Taigi šešėlinės ekonomikos samprata nėra nusistovėjusi ir vienoda, tai daugialypis ir nevienareikšmiškai vertinamas dalykas. Užsienio moksliniuose tyrimuose pateikiama šešėlinės ekonomikos koncepcijų įvairovė lėmė daugelio šio reiškinio terminų ir klasifikacijų atsiradimą. Tačiau kiekvieno tyrėjo pasirinktas šešėlinės ekonomikos apibrėžimas priklauso nuo tyrimo tikslų ir uždavinių.

1.2. Šešėlinės ekonomikos sąvoka Lietuvos mokslo darbuose

Apie šešėlinę ekonomiką, kaip reiškinį, Lietuvos kontekste pradėta kalbėti palyginti neseniai, tik apie 1997 metus. Pirmajame Lietuvos ekonomikos tyrime: 1997/1998⁵, atlikto Lietuvos Laisvosios rinkos instituto (toliau LLRI), šešėlinė ekonomika įvardijama kaip *neapskaityta ekonomika*, tačiau nepateikiant platesnio paaiškinimo ir apibrėžimo, kas patenka į šią sąvoką. Pastebėtina tai, kad jau antrajame ir tolimesniuose savo tyrimuose LLRI *neapskaitytos ekonomikos* sąvoką pakeičia į *šešėlinės ekonomikos*, kuri apibūdinama kaip *šalies viduje per metus galutiniam vartojimui pagamintų prekių ir suteiktų paslaugų, oficialiai nedeklaruotų dėl mokesčių ar reguliavimų, dalis visame bendrajame vidaus produkte*⁶. Iš pateikto apibrėžimo matyti, kad šešėlinė ekonomika, pagal LLRI tyrimus, tai galutiniam vartojimui pagamintos prekės ir suteiktos paslaugos, kurios dėl vienokių ar kitokių priežasčių yra „neparodomos“ ūkio subjektų ar asmenų atitinkamose ataskaitose dokumentuose ar ataskaitose. Daryta išvada, kad į šią sąvoką nepateka nelegalios, t.y. įstatymais uždraustos veiklos, tokios kaip: kontrabanda, narkotikų gamyba ir prekyba, prostitucija ir kt.

Išanalizavus Lietuvos mokslininkų darbus, matyti, kad nėra nusistovėjusios vienos šešėlinės ekonomikos sąvokos ir apibrėžimo. Algimantas Misiūnas savo darbe „Šešėlinės ekonomikos egzistavimo priežastys iš padarinių“ (1999) šešėlinę ekonomiką apibūdina labai paprastai: *tai sukurta, bet oficialių valstybės institucijų neapskaičiuota vertė*. Šešėlinei ekonomikai autorius priskiria bet koki ekonominį aktyvumą, kuris didina bendrą šalyje sukuriamą vertę, bet nėra įtrauktas į nacionalinę

⁴ G. Startienė, K. Trimonis „Oficialiai neapskaitytos ekonomikos mastas“, *Ekonomika ir vadyba* 2009 Nr.14, Kaunas, p. 977.

⁵ 1 – asis Lietuvo ekonomikos tyrimas 1997/1998 // lirinka.lt 1997.

http://www2.lirinka.lt/index.php/analitiniai_darbai/1_asis_lietuvos_ekonomikos_tyrimas_19971998/2376 [Žiūrėta 2010-06-17]

⁶ Lietuvos ekonomikos tyrimas 2006/2007 (2). Laisvosios rinkos institutas, Vilnius, p. 11.

sąskaitybą ir neparodomas apskaičiuojant BVP. Taigi šis apibrėžimas apima savęs aprūpinimo ir pelno siekiančią, legalią ir nelegalią, apmokestinamą ir neapmokestinamą veiklą ir t.t.⁷

Jolita Krumplytė savo darbe „Šešėlinės ekonomikos samprata ir priežasčių analizė“ (2008) pasirenka vartoti šešėlinės ekonomikos sąvoką, kuri apima ekonominius ir finansinius nusikaltimus, t.y. ekonominę veiklą, kuri vykdoma nesilaikant teisės aktų reikalavimų, apribojimų, kai tokia veikla yra griežtai reglamentuojama ir reguliuojama. Kitaip tariant, autorė savo darbe tiria ekonominę veiklą, apie kurią valstybės institucijos neturi reikiamos informacijos ir ji lieka nežinoma visuomenei todėl, kad ekonomikos dalyviai vengia mokėti mokesčius, nesilaiko įstatymų nustatytų standartų (minimalaus darbo užmokesčio, socialinės darbo apsaugos normatyvų ir t.t.) ir reikalavimų (vengia registruoti ekonominę veiklą), nepateikia duomenų statistikos įstaigoms ir kitais neteisėtais būdais siekia išvengti arba sumažinti mokėtinus mokesčius. Autorė tokios šešėlinės ekonomikos sąvokos pasirinkimą argumentuoja nurodydama, kodėl tam tikros ekonominės veiklos apraiškos neturėtų būti įtrauktos į šešėlinės ekonomikos sąvoką:

- Ekonominė veikla, kuri nėra griežtai reglamentuota ir reguliuota (pvz., namų ūkių veikla), negali būti laikoma neteisėta, šešėline ar pogrindine, nes šiuo atveju nėra aiškiai apibrėžta, kas yra teisėta, todėl negalima nustatyti, kas yra neteisėta: tokia veikla laikytina nereguliuojama ekonomika.
- Šešėlinė ekonomika ir nereguliuojama ekonomika sudaro neapskaiytą ekonomiką: pirmosios rezultatai nėra apskaitomi, nes jie yra slepiami (vengiant mokesčių), o antrosios neapskaitomi todėl, kad neįmanoma tiksliai apskaičiuoti, kadangi nėra oficialių reikalavimų ir optimalių skaičiavimo metodų⁸.

Povilas Gylys savo knygoje „Ekonomika, antieconomika ir globalizacija“ (2008), nagrinėdamas šešėlinės ekonomikos ir kitus šiam reiškiniui apibrėžti literatūroje aptinkamus terminus, pabrėžia, kad šešėlinei ekonomikai turi būti priskiriami tik ekonominiai reiškiniai, kurie atspindi oficialių valstybinių institucijų reikalavimų nesilaikymo aspektus, o tais atvejais, kai valstybiniu lygiu ekonominė veikla nėra aiškiai reguliuojama (griežtai reglamentuojama), pavyzdžiui kaip minėta namų ūkių veikla, talkininkavimas, tokia veikla neturi būti priskirta šešėlinei ekonomikai, nors šios veiklos rezultatai ir nėra įskaičiuojami į šalies BVP. Ekonominė veikla, kuri nėra oficialiai draudžiama ir nėra griežtai reglamentuota, laikytina nereguliuojama ekonomika. Pagal oficialumo požymį P. Gylys ekonominėje tikrovėje išskiria tris realios ekonomikos aspektus arba dalis:

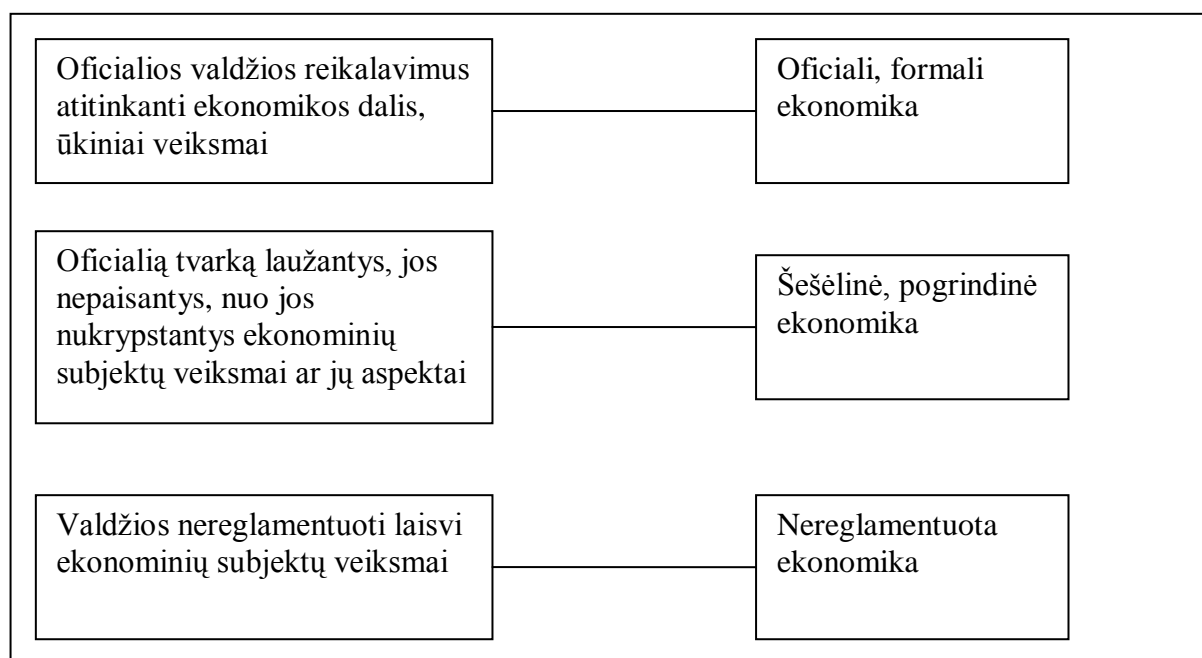
- Oficialios valdžios įstatymais, poįstatyminiais aktais, sutartimis, konvencijomis ir kt. aktais reglamentuota ir pagal šią oficialią tvarką veikianti ekonomikos dalis;

⁷ Algimantas Misiūnas „Šešėlinės ekonomikos egzistavimo priežastys ir padariniai“, Pinigų studijos 1999, Nr. 1, Vilnius., p. 22.

⁸ Jolita Krumplytė „Šešėlinės ekonomikos samprata ir priežasčių analizė“, Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos 2008 Nr. 4 (13), Vilnius, p. 241.

- Ta ekonominės tikrovės dalis, kuri atspindi nuokrypius nuo nustatytos oficialios, „valdškos“ tvarkos, kuri atsiranda subjektams veikiant kitaip, nei numato oficiali tvarka. Kitaip tariant, tai atvejai, kai pagal valdžios nustatytas oficialias normas reikalaujama vieno elgesio, o subjektai nesilaiko tų normų, laužo jas;
- Realios ekonomikos dalis, kuri nėra kaip nors oficialiai, teisiškai valdžios reglamentuota⁹.

Pirmąją ekonomikos dalį P. Gylys siūlo vadinti terminais tokiais kaip *formali ekonomika*, *oficiali ekonomika*, antrąją – *neformalia*, *neoficialia*, *neteisėta*, *šešėline*, *pogrindine*, *paraleline ekonomika*, o trečiąją – *neregamentuojama ekonomika*. Schemiškai šių sąvokų turinys ir ryšys vaizduojamas 1 paveiksle. Taigi, kaip jau minėta, autorius *šešėline ekonomika* laiko tik tą ekonomikos dalį, kuri vykdoma nesilaikant nustatytų normų, veikla, kuri teisės aktais neregamentuojama (namų ūkių veikla), po šešėlinės ekonomikos sąvoka nepatenka. Tokio pat požiūrio laikosi ir jau minėta J. Krumplytė.



1 pav. **Trys realios ekonomikos aspektai (dalys)**

Šaltinis: P. Gylys „Ekonomika, antieconomika ir globalizacija“, 2008 metai, Vilnius, p. 69.

Autoriai Gražina Startienė ir Karolis Trimonis savo straipsnyje „Oficialiai neapskaitytos ekonomikos mastas“ (2009), vietoj *šešėlinės ekonomikos* sąvokos pasirenka vartoti *neapskaitytos ekonomikos* sąvoką. Autoriai neapskaitytą ekonomiką apibūdina kaip antrinę šalies rinką, kurioje vykstantys prekybiniai sandoriai būtų įmanomi oficialiai apskaitomoje ekonomikoje, tačiau būtų apmokestinami, arba dėl įstatymų suvaržymo būtų iš viso neįmanomi¹⁰. Taip pat akcentuojamas esminis neapskaitytos ekonomikos požymis, t.y., sukurtos, bet oficialiai neapskaitytos vertybės.

⁹ P. Gylys „Ekonomika, antieconomika ir globalizacija“, 2008 metai, Vilnius, p. 68.

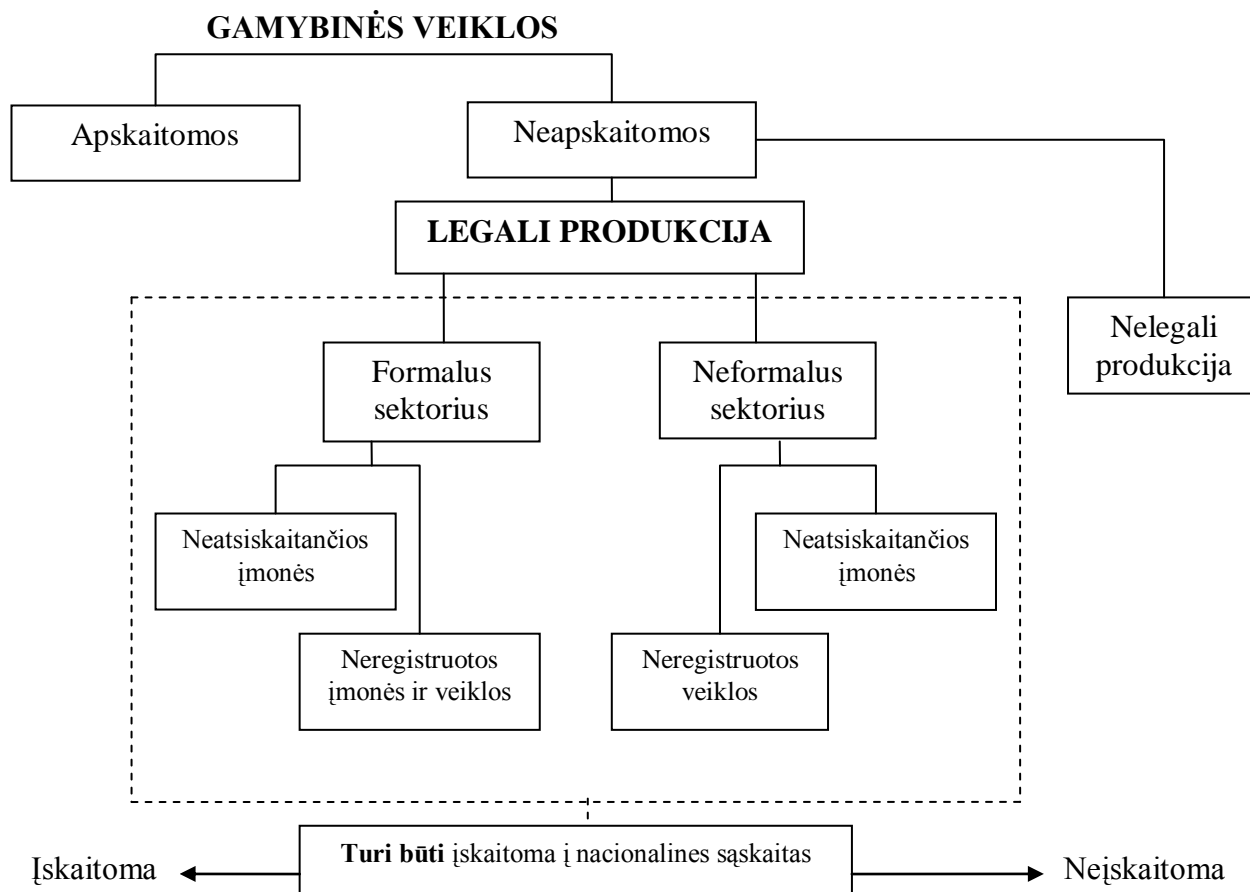
¹⁰ G. Startienė, K. Trimonis „Oficialiai neapskaitytos ekonomikos mastas“, *Ekonomika ir vadyba* 2009 Nr.14, Kaunas., p. 977.

Oficialiai neapskaitytai ekonomikai jie priskiria bet koki ekonominį aktyvumą, kuris didina bendrą šalyje kuriamo produkto vertę, bet nėra įtrauktas į nacionalines sąskaitas ir neparodomas apskaičiuojant BVP.

Svarbu paminėti šešėlinės ekonomikos sąvokos vartojimą ir apibrėžimą statistinių tyrimų kontekste. Europos Sąjungos statistikos tarnybos, taip pat ir SD, remdamiesi Europos sąskaitų sistema ir OECD vadovu „Neapskaitomos ekonomikos vertinimai“, vartoja terminą *neapskaitoma ekonomika*. SD apskaičiuodamas BVP, gamybines veiklas skirsto į *apskaitomas*, tai yra tokios veiklos, apie kurias yra žinoma remiantis oficialiais dokumentais ir ataskaitomis., jų duomenis tiesiogiai įtraukiant apskaičiuojant BVP, ir *neapskaitomas* – gamybinės veiklos, apie kurias neturima duomenų ir kurių apimtys bei mastas gali būti nustatomas tik apytikriais statistiniais paskaičiavimais ir metodais (žr. 2 pav.).

Formaliajam neapskaitomos ekonomikos sektoriui priskiriama gamyba ir paslaugos, apie kurias valstybės valdymo struktūros neturi reikiamos informacijos ir dėl to ji lieka nežinoma visuomenei. Taip atsitinka, kai vengiama mokėti mokesčius, nesilaikoma įstatymu nustatytų reikalavimų, nepateikiami duomenys statistikos įstaigoms.

Neformaliajam neapskaitomai ekonomikai priskirtina veikla tokių ūkio subjektų, kurių organizacinis lygis yra žemas, o darbo santykiai remiasi giminyse ar kuo kitu, tačiau įforminami darbo sutartimi. Šiam sektoriui statistikai priskiria ir namų ūkius, kurie naudojami ir teikia įvairias mokamas paslaugas. Neapskaitomą ekonomiką vertinant statistiniu požiūriu, namų ūkio priskyrimas neapskaitomos ekonomikos neformaliajam sektoriui grindžiamas tuo, kad jis egzistuoja, o informacijos apie namų ūkius nėra registruose bei kituose oficialiuose statistikos šaltiniuose.



2 pav. Neapskaitoma ekonomika statistiniu požiūriu

Šaltinis: Neapskaitoma ekonomika: sampratos, tyrimai, problemos. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 1997, p. 8.

Abiem neapskaitomos ekonomikos sektoriams – formaliajam ir neformaliajam priklauso neregistruoti, neatsiskaitantys ir ne iki galo atsiskaitantys ūkio subjektai. Reikia pažymėti, kad formaliajame neapskaitomos ekonomikos sektoriuje išryškėja du pagrindiniai nepaskaitomos ekonomikos tipai: „ekonominis šešėlis“ ir „statistinis šešėlis“. Pirmasis susiformuoja tada, kai ūkio subjektai vengia laikytis valstybės nustatytų normų, kad atsiskaitydami galėtų parodyti sumažintus gamybos kaštus, apyvartą ir taip padidintų savo pelną, kuris gali būti nuslėptas. „Statistinis šešėlis“ susiformuoja tuomet, kai ūkio subjektai neregistruoja įmonių, slepia veiklą, neteisingai atsako arba visai neatsako į oficialiai teikiamus klausimus¹¹.

Trečiajam, nelegalios veiklos neapskaitomos ekonomikos, sektoriui priskiriamos paslaugos ir prekių gamyba, kuriomis prekiauti ir jas platinti yra draudžiama įstatymų. Taip pat priskiriama ir legali gamybinė veikla, kurią vykdo asmenys ar asmenų grupė, neturinti leidimo arba kompetencijos.

¹¹ Neapskaityta ekonomika: sampratos, tyrimai, problemos, Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Vilnius (1997), p. 7.

Taigi analizuojant šešėlinę ekonomiką statistiniu požiūriu, jai nepriskirtina nelegali įstatymais draudžiama veikla, tačiau būtina įtraukti namų ūkių veiklą, kuri kitų autorių įvardijama ne kaip šešėlinė ekonomika, o kaip nereguluojama ekonomika, ir į šią sąvoką nepatenka.

Išanalizavus tiek Lietuvos mokslininkų darbus, tiek ir užsienio matyti, kad literatūroje vartojami ekonominiai, teisiniai, sociologiniai, statistiniai ir kiti šešėlinės ekonomikos apibrėžimai. Kaip minėta, kiekvienas tyrėjas turėtų pasirinkti sau tinkamiausią šešėlinės ekonomikos apibrėžimą, kuris priklausytų nuo atliekamo tyrimo tikslų ir uždavinių. Tad atsižvelgiant į tai, šiame darbe bus vartojama **šešėlinės ekonomikos** sąvoka, kuri *apima tą ekonomikos dalį, kuri atspindi nukrypimus nuo oficialios valdžios teisės aktais reglamentuotos tvarkos*. Tai atvejai, kai pagal valdžios nustatytas oficialias normas reikalaujama vieno elgesio, o subjektai nesilaiko tų normų, laužo jas. Pasirinktoji sąvoka neapima tos ekonominės veiklos dalies, kuri yra nereglamentuojama teisės normomis, t.y., nei draudžiama nei teisiškai kaip nors reglamentuota.

2. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS ĮVERTINIMO METODAI

2.1. Bendra šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodų charakteristika

Nemažai problemų, kaip minėta, kyla siekiant apibrėžti tai, kas yra šešėlinė ekonomika, tačiau dar daugiau keblumų kyla siekiant ją išmatuoti ir įvertinti. Problemų ir sunkumų kyla dėl pačios šešėlinės ekonomikos prigimties – siekiama nustatyti tai, kas nėra žinoma, kas neapskaitoma ir nepranešama. Taip pat sunkumų kelia tai, kad nėra vienos bendros metodologijos, kaip įvertinti šešėlinę ekonomiką, tad priklausomai nuo prielaidų ir net požiūrių, gaunami skirtingi vertinimai. Vertinant šešėlinę ekonomiką, gaunami apibendrinti duomenys, tad nėra nustatomos tikslios ir specifinės sritys, kuriose klesti „šešėlis“.

Taigi šešėlinę ekonomiką išmatuoti yra gana sudėtinga ir skaičiavimai dažniausiai nebūna tikslūs ir sutampantys. Aprašomi šešėlinės ekonomikos matavimo metodai susilaukia nemažai kritikos dėl savo netikslumo, subjektyvumo, prielaidų formuluotės ar kitų priežasčių. Be to, atlikus skaičiavimus skirtingais metodais, pateikiami skirtingi šešėlinės ekonomikos dydžiai šalyje. Šešėlinė ekonomika vertinama įvairiais metodais, tačiau visus juos galima suskirstyti į tris grupes: *tiesioginius*, *netiesioginius* ir *mišrius*.

Tiesioginiai metodai duoda galimybę gauti duomenų apie fizinių ir juridinių asmenų dalyvavimą neapskaitytoje ekonomikoje taikant imčių metodą ir specialius statistinius tyrimus.

Netiesioginiais metodais analizuojami duomenys apie fizinių ir juridinių asmenų dalyvavimą šešėlinėje ekonomikoje, jie lyginami, o neatitikimai aiškinami naudojant monetarinius, ekonominius, socialinius šaltinius.

Mišrių metodų grupei priklauso tyrimai, kurie remiasi tiesioginiais, netiesioginiais ir ekspertiniais vertinimo būdais. Tai metodai, kurių duomenys skaičiuojami remiantis keliais indikatoriais ir keliomis prielaidomis, sudaromi statistiniai modeliai, kurie įvertina daugelį kintamųjų, susijusių su šešėline ekonomika (angl. multiple indicators multiple causes – MIMIC).

Atitinkamais metodais atliktų tyrimų duomenys gali būti analizuojami makro ir mikro lygiu. Makrolygiu, t.y. nacionalinių sąskaitų „jautrumo“ metodu, kuriuo siekiama įvertinti, koku laipsniu yra sumažintas oficialusis BVP ir kiek reikia jį koreguoti, taip pat „skirtumų“ metodu, kai lyginami skirtingais būdais gaunami duomenys ir nustatomas skirtumo lygis, pvz. skirtumas tarp faktinių pajamų iš pridėtinės vertės mokesčio su faktiškai apskaičiuotomis pajamomis, kurios turėtų būti gautos

iš pridėtinės vertės mokesčio, jei jis būtų mokamas įstatymų nustatyta tvarka.¹² Kaip minėta, tyrimų duomenys gali būti analizuojami ir mikrolygiu, t.y., kai gyventojų pajamų deklaracijų duomenys gretinami su bankų ir mokesčių inspekcijų duomenimis, arba atliekami šešėlinės darbo jėgos pasiūlos ir paklausos tyrimai, ar analizuojamos smulkių įmonių buhalterinės sąskaitos.

Taigi pasirenkant šešėlinės ekonomikos dydžio įvertinimo metodą, būtina įvertinti kiekvieno iš jų trūkumus ir privalumus bei pasirinkti tinkamiausią iš jų konkretaus tyrimo atveju.

2. 2. Tiesioginiai šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodai

Vienas iš šešėlinės ekonomikos matavimo ir įvertinimo būdų yra tiesioginiai šešėlinės ekonomikos matavimo metodai. *Tai mikro metodai, kuriais atliekami įvairūs tyrimai, paremti savanoriškų apklausų rezultatais ar mokesčių auditais.*

Imčių apklausos, anot F. Schneider, kaip priemonė įvertinti šešėlinę ekonomiką, yra naudojama daugelyje šalių. Pvz., Norvegijoje 1985 metai apklausą atliko Isachsen and Strom, Danijoje šis metodas buvo panaudotas Mogenseno 1995 metais¹³. Vienas iš didžiausių apklausos metodo trūkumų yra tai, kad jis parodo visų apklausų ydas, t.y. pasiekiamas tik apytikris vidutinis paskaičiavimų tikslumas ir rezultatai labai priklauso nuo respondentų pasiryžimo ar noro bendradarbiauti. Sunku įvertinti, pavyzdžiui, nelegalų darbą iš tiesioginių klausimų, nes dauguma apklausiamųjų nesiryžta prisipažinti, kad elgiasi neteisėtai. Taip pat dažnai pasitaiko, kad atsakymai būna nepatikimi, tad yra gan sunku iš tokių atsakymų nustatyti tikrąjį nelegalaus darbo paplitimo mastą. Taip pat vienas iš trūkumų yra tai, kad tyrimo rezultatai labai priklauso ir nuo klausimyno formuluotės, t.y. kaip bus suformuluoti apklausai pateikiami klausimai. Iš kitos pusės, apklausos metodas yra naudingas tuo, kad detalai pateikia informaciją apie šešėlinės ekonomikos struktūrą, t.y. kokiose srityse ji pasireškia.

Mokesčių auditas. Šešėlinės ekonomikos įvertinimas taip pat gali būti atliktas lyginant skirtumus tarp pajamų, deklaruotų mokesčių tikslais, ir tarp pajamų, nustatytų atrankiniais mokesčių auditorių patikrinimais. Mokesčių audito programos yra labai veiksmingos šioje srityje. Šios programos buvo sukurtos išmatuoti nedeklaruojamųjų apmokestinamųjų pajamų mastą, tačiau keletyje šalių buvo panaudos ir šešėlinei ekonomikai apskaičiuoti, pvz., Amerikoje 1983 metais¹⁴. Tačiau šis metodas turi ir nemažai trūkumų. Pirmiausia, naudojant duomenis, gautus pagal pateiktas deklaracijas, yra tas pats, kas naudoti klaidingą populiacijos imtį. Atsitiktinis mokesčių mokėtojų auditas nėra toks jau ir atsitiktinis, nes atliekamas remiantis pateiktais mokesčių mokėtojų duomenimis, kurie parodo tam tikrą tikimybę, jog gali būti sukčiaujama mokesčių srityje. Tad ir duomenys iš atrankinių

¹² Neapskaityta ekonomika: sampratos, tyrimai, problemos, Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Vilnius (1997), p. 10.

¹³ Friedrich Schneider, The size and development of the shadow economy around the world and the relation to hard to tax, first version, Atlanta (2003), p. 35.

¹⁴ Ten pat.

mokesčių auditorių patikrinimų neatspindi visos populiacijos. Antra, skaičiavimai, paremti mokesčių auditų duomenimis, atspindi tik dalį šešėlinių pajamų, kurias pavyko mokesčių institucijoms atrasti; ir tai tik nedidelė dalelė slepiamų pajamų.

Taigi tiesioginiai metodai (apklausa ir mokesčių audito) yra kritikuojami todėl, kad tyrime dalyvauja tik nedidelė ekonomikos dalyvių dalis, tad sudaryta imtis gali būti nereprezentatyvi. Tokiu atveju išvados, daromos apie visą populiaciją, paremtos tokia imtimi bus klaidingos. Kyla problemų ir dėl apklausa dalyvių sąžiningumo ir atvirumo atsakinėjant į pateiktus klausimus. Taip pat šiais metodais negalima nustatyti visų rūšių šešėlinės veiklos. Jie yra nepatikimi siekiant nustatyti šešėlinės ekonomikos plėtojimąsi ir augimą ilgesniam laiko tarpui¹⁵. Tačiau kaip minėta, tiesioginiai metodai pateikia detalią informaciją apie šešėlinės ekonomikos veiklas, struktūrą ir kontingentą darbuotojų, dirbančių šešėlyje. Apibendrinant galima pasakyti, kad šie metodai tinkamesni pradiniam tyrimo etapui, nes tikslaus šešėlinės ekonomikos masto vaizdo jie nepateikia.

2. 3. Netiesioginiai šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodai

Šešėlinei ekonomikai matuoti taip pat naudojami ir netiesioginiai metodai. Netiesioginiais metodais, kartais dar vadinamais „rodikliniais“ metodais, šešėlinė ekonomika yra matuojama makroekonominio lygiu. Matavimams yra pasitelkiami ekonominiai ir kitų sričių rodikliai, kurie teikia informacijos apie šešėlinės ekonomikos vystymąsi ir plėtojimąsi per tam tikrą laikotarpį. Yra išskiriami penki netiesioginiai šešėlinės ekonomikos matavimo metodai:

- 1) nacionalinių išlaidų ir pajamų metodas;
- 2) oficialios ir realios darbo jėgos metodas;
- 3) sandorių metodas;
- 4) pinigų paklausa metodas;
- 5) elektros energijos suvartojimo metodas.

2.3.1. Nacionalinių išlaidų ir pajamų metodas

Nacionalinių išlaidų ir pajamų metodu yra matuojamas nacionalinių pajamų ir išlaidų statistinis skirtumas, t.y. ar išlaidos lygios pajamoms. Teoriškai, nacionalinėse sąskaitose bendros nacionalinės pajamos turi būti lygios bendroms nacionalinėms išlaidoms, tai reiškia, kad BVP įvertintas tiek pajamų, tiek išlaidų metodu turi būti toks pat. Tad jei be klaidų atlikus BVP įvertinimą gaunami skirtingi rezultatai (išlaidų ir pajamų metodais), galima teigti, kad šis skirtumas yra šešėlinės ekonomikos dalis šalyje. Tačiau šio metodo trūkumas yra tas, kad realiai matavimo klaidos yra

¹⁵ Friedrich Schneider, The size and development of the shadow economy around the world and the relation to hard to tax, first version, Atlanta (2003), p. 36.

neišvengiamos ir tam tikra susidariusio skirtumo dalis dažnai gali būti ne egzistuojančios šešėlinės ekonomikos padarinys, o šių skaičiavimų klaidų rezultatas. Skaičiavimo klaidas ir netikslumus lemia ir tai, kad skaičiuojant BVP į nacionalinėms sąskaitoms sudaryti naudojamus duomenų šaltinius neįtraukiamos įvairios pagrindinės, neformalios ar nelegalios veiklos, taip pat namų ūkių kuriama produkcija savajam galutiniams suvartojimui. Dėl šių priežasčių nacionalinių išlaidų ir pajamų metodu dažniausiai šalyje nustatoma mažesnė šešėlinė ekonomika nei realiai ji egzistuoja.

2.3.2. Oficialios ir realios darbo jėgos metodas

Šešėlinė ekonomika gali būti matuojama ir darbo jėgos svyravimais. Jei oficialios statistikos duomenimis bendra oficiali darbo jėga sumažėjo, galima daryti prielaidą, kad atitinkamu santykiu darbo jėga šešėlinėje ekonomikoje padidėjo. Dalis darbo jėgos iš oficialaus sektoriaus pereina į pogrindį. Taigi tai vienas iš netiesioginių metodų, kuriuo, pasitelkiant oficialius statistinius duomenis, galima įvertinti apytikrį šešėlinės ekonomikos mastą šalyje.

Tačiau šis metodas turi nemažai trūkumų. Pirmiausia, sumažėjusios oficialios darbo jėgos priežastys gali būti ir kitos, ne tik pasitraukimas į šešėlinę ekonomiką, pvz., dėl ekonominio nuosmukio dalis darbo jėgos išvyksta į kitas šalis, kas lemia oficialios darbo jėgos sumažėjimą, nes išvykstantieji nesiregistruoja nei darbo biržose, nei kitose institucijose. Antra, dalis žmonių gali dirbti tiek legaliai, tiek ir šešėlyje, tad ši oficialiai apskaityta darbo jėga neatspindės dalies šešėlinės ekonomikos šalyje. Taip pat darbo jėgos svyravimus lemia ir įvairių darbų sezoniškumas. Tad šiuo metodu galima šešėlinę ekonomiką įvertinti tik iš dalies.

2.3.3. Sandorių metodas

Sandorių metodą labiausiai išplėtojo ir ištobulino Viskoncino – Medisono universiteto ekonomikos profesorius Edgar L. Feige. Šis metodas paremtas prielaida, kad tarp sandorių kiekio ir oficialaus BVP nuolatos yra pastovus ryšys, kuris nekinta. Metodas paremtas E. L. Feige ištobulinta lygybe¹⁶

$$M \cdot V = p \cdot T \quad ; \quad (1)$$

Čia: M – pinigai

V – pinigų cirkuliacijos greitis

p – kainos

T – visi sandoriai

¹⁶ Friedrich Schneider, The size and development of the shadow economy around the world and the relation to hard to tax, first version, Atlanta (2003), p. 37.

Naudojant šį metodą turi būti daroma prielaida, kad pinigų cirkuliacijos greitis susijęs su visų sandorių verte ($p \cdot T$) ir visu (oficialiu ir neoficialiu) nominaliu BVP. Susiejant visą nominalų BVP su visais sandoriais, BVP dalis, kuri priskiriama šešėlinei ekonomikai gali būti apskaičiuojama kaip skirtumas tarp viso nominalaus BVP ir oficialaus BVP. Taip pat, jei darysim prielaidą, kad sandorių vertė yra griežtai proporcinga visoms gamybos pajamoms, tai tiesiogiai vertinant, kaip kinta pinigų kiekis ir jų cirkuliacijos greitis per tam tikrą laikotarpį, galėsime padaryti išvadas apie visą ekonomiką ir jos augimą. Remiantis šiais duomenimis, netiesiogiai galima įverti ir šešėlinės ekonomikos tendencijas.

Siekiant išmatuoti šešėlinę ekonomiką šiuo metodu, taip pat būtina prielaida, kad egzistuoja tokie baziniai metai, kuriuose nebuvo šešėlinės ekonomikos ir visų sandorių vertės santykis su visu nominaliu BVP buvo normalus ir būtų pastovus, jei neatsirastų šešėlinė ekonomika. Šioje prielaidoje svarbu tai, kad nesant šešėlinės ekonomikos, oficialus BVP yra lygus visam BVP.

Tačiau šis metodas susilaukė nemažai kritikos. Pirmiausia dėl daromos prielaidos apie bazinius metus, kuriuose nebuvo jokios šešėlinės ekonomikos ar jokios šešėlinės veiklos, kas savo ruožtu būtų realiai neįmanoma siekiant pritaikyti metodą dabartinėmis ekonominėmis sąlygomis. Taip pat kritikuojama dėl prielaidos, kad visi santykio tarp sandorių vertės ir nominalaus BVP pasikeitimai atsirado dėl šešėlinės ekonomikos, atmetant kitus svarbius ir esminius ekonominius reiškinius. Norint įvertinti šešėlinę ekonomiką sandorių metodu, susiduriama ir su tam tikrais duomenų prieinamumo sunkumais. Norint gauti tikslius rezultatus, pirmiausia reikalingas tikslus sandorių kiekis. Tačiau nemažai sandorių vykdoma grynaisiais pinigais, neapskaitant jokiais juridinę galią turinčiais dokumentais. Pagal prielaidą, kad pokyčiai tarp nominalaus BVP ir sandorių vertės įvyko tik dėl šešėlinės ekonomikos, būtina tiksliai nustatyti, kurie sandoriai įvyko šešėlinėje ekonomikoje, o kurie oficialioje. Tam reikia labai tikslių finansinių duomenų, kurių tokio tikslumo, kaip reikalauja šis metodas, praktiškai neįmanoma gauti. Taigi, nors teoriniu aspektu šis metodas veiktų, tačiau praktiškai įgyvendinti jį labai sudėtinga, nes sunku įvykdyti empiriniams duomenims keliamus reikalavimus. Netikslūs ir netinkami duomenys lems netikslus ir abejotinus šešėlinės ekonomikos tyrimo rezultatus.

2.3.4. Pinigų paklausos metodas

Pinigų paklausos metodą, kaip šešėlinės ekonomikos metodą, pirma kartą panaudojo Philip D. Cagan 1958 metais¹⁷. Jis apskaičiavo koreliaciją tarp pinigų paklausos ir mokestinės naštos (jo manymu, kaip vienos iš šešėlinės ekonomikos priežasčių) Jungtinėse Valstijose nuo 1919 iki 1955 metų.

Po dvidešimties metų, Peter M. Gutmann taip pat panaudojo šį metodą, tačiau jis netaikė jokių statistinių skaičiavimų, paprasčiausiai - analizavo santykį tarp pinigų paklausos ir indėlių sutarčių

¹⁷ Phillip D. Cagan //wikipedia.org 2010. http://en.wikipedia.org/wiki/Phillip_D._Cagan [Žiūrėta 2010-10-26]

kiekio Jungtinėse Valstijose per 1937 – 1976 metus¹⁸. Taigi vietoj koreliacijos, jis tyrinėjo pinigų ir indėlių paklausos koeficientus:

$$C=C_r+C_u ; \quad (2)$$

Čia: C – bendras grynujų pinigų kiekis apyvartoje;
 C_r – grynujų pinigų kiekis oficialiame sektoriuje;
 C_u – grynujų pinigų kiekis neoficialiame sektoriuje;

$$D=D_r+D_u ; \quad (3)$$

Čia: D – bendra indėlių paklausa;
 D_r – indėlių paklausa oficialiame sektoriuje;
 D_u – indėlių paklausa neoficialiame sektoriuje;

$$k_r=C_r/D_r ; \quad (4)$$

Čia: k_r – grynujų pinigų paklausa oficialiame sektoriuje;

$$k_u=C_u/D_u ; \quad (5)$$

Čia: k_u – grynujų pinigų paklausa neoficialiajame sektoriuje;

$$V_r=(C_r + D_r)/Y_r ; \quad (6)$$

Čia: V_r – grynujų pinigų apyvartos greitis oficialiajame sektoriuje;
 Y_r – oficialiojo sektoriaus sukuriamas BVP;

$$V_u=(C_u+ D_u)/Y_u ; \quad (7)$$

Čia: V_u – grynujų pinigų apyvartos greitis oficialiajame sektoriuje;
 Y_u – neoficialiojo sektoriaus sukuriamas BVP;

$$\beta = V_r/V_u ; \quad (8)$$

Čia: β – santykinis grynujų pinigų apyvartos greitis;

¹⁸ Hussain et al. Estimating the black economy through Monetary approach: a case study of Pakistan //mpa.ub.uni-muenchen.de 2006. http://mpa.ub.uni-muenchen.de/8153/1/MPRA_paper_8153.pdf [Žiūrėta 2010-10-30]

Na o šešėlinei ekonomikai išmatuoti P. M. Gutmann panaudojo paprastą lygybės formulę:

$$Y_u = \frac{1}{\beta} Y_r \frac{(k_u + 1)(C - k_r D)}{(k_r + 1)(k_u D - C)} ; \quad (9)$$

Čia: Y_u – neoficialiojo sektoriaus sukuriamas BVP;

Y_r – oficialiojo sektoriaus sukuriamas BVP;

β – santykinis grynujų pinigų apyvartos greitis;

k_u – grynujų pinigų paklausa neoficialiajame sektoriuje;

k_r – grynujų pinigų paklausa oficialiame sektoriuje;

C – bendras grynujų pinigų kiekis apyvartoje;

D – bendra indėlių paklausa;

Ši formulė vėliau buvo supaprastinta su prielaidomis, kad $\beta=1$, k_r – pastovus, visi sandoriai šešėlyje vyksta tik grynais pinigais. Galutinė P. M. Gutmann formulė atrodytų taip:

$$Y_u = Y_r \frac{(C - k_r D)}{(k_r + 1)D} ; \quad (10)$$

Čia: Y_u – neoficialiojo sektoriaus sukuriamas BVP;

Y_r – oficialiojo sektoriaus sukuriamas BVP;

k_r – grynujų pinigų paklausa oficialiame sektoriuje;

C – bendras grynujų pinigų kiekis apyvartoje;

D – bendra indėlių paklausa;

Kaip matyti, formulėje (žr. 10 formulę) atskirai nebeišskiriama indėlių paklausa nei oficialaus nei neoficialaus sektoriaus, o bendra indėlių paklausa (D) prilyginama indėlių paklausai oficialiame sektoriuje (D_r), taigi $D=D_r$. Ši lygybė parodo bendrą terminuotų indėlių paklausą, kuri lygi terminuotų indėlių paklausai oficialiame sektoriuje. Lygybė paremta metodo prielaida, jog visi sandoriai šešėlinėje ekonomikoje vykdomi tik grynaisiais pinigais¹⁹. Apskritai, P. M. Gutmann lygybė parodo, kad santykis tarp šešėlinės ir oficialiosios ekonomikos yra lygus pinigų santykiui abiejuose sektoriuose. Ir jokie terminuoti indėliai nepasireiškia oficialiai neapskaitytoje ekonomikoje dėl bankininkystės stokos tame sektoriuje.

¹⁹ Peter M. Gutmann „The Subterranean Economy”, Financial Analyst Journal November/December, 1977, p. 31.

Pinigų paklausos metodas labiausiai buvo išplėtotas Vito Tanzi (1980, 1983 metai)²⁰. V. Tanzi ekonometriniais metodais apskaičiavo valiutos paklausos funkciją Jungtinėse valstijose nuo 1929 iki 1980 metų. Šiais skaičiavimais buvo siekiama nustatyti šešėlinės ekonomikos dydį Jungtinėse Valstijose nurodytuju laikotarpiu. V. Tanzi metodas buvo paremtas prielaida, jog atsižvelgiant į tai, kad veikiama šešėlyje ir stengiamasi palikti kuo mažiau „pėdsakų“, tad ir sudarinėjant sandorius atsiskaitinėjama grynaisiais pinigais, nes tokius sandorius kur kas sunkiau susekti, nei, pavyzdžiui, sandorius, už kuriuos atsiskaitinėjama pavedimu ar čekiu. Taip pat, remiantis šiuo metodu, turi būti daroma prielaida, kad pinigų cirkuliacija šešėlinėje ekonomikoje ir legalioje ekonomikoje yra lygi, t.y. pinigų cirkuliacijos greitis tiek šešėlyje tiek legalioje ekonomikoje yra vienodas. Taigi, jei pinigų paklausa pakyla daugiau nei pagal tuo meto aplinkybes ir sąlygas turėtų pakilti, reiškia, kad atitinkamai padidėjo ir šešėlinės ekonomikos dalis. Vadinasi, jei padidėja šalies šešėlinė ekonomika, automatiškai padidėja ir pinigų paklausa. Tačiau norint nustatyti ir išskirti per „didelę“ valiutos paklausą (kuri rodytų padidėjusią šešėlinę ekonomiką), ekonometriniais metodais valiutos paklausos funkciją reikia skaičiuoti ne atsitiktinai pasirinkus kurį nors laikotarpį, o nuolatos, ar bent jau nustatinėti valiutos paklausos kitimus per tam tikrą laikotarpį, kad būtų galima nustatyti, ar pinigų paklausa padidėjo atsitiktinai, ar kurį laiką ji jau tendencingai didėjo. Taip pat skaičiuojant turi būti atsižvelgta į tokius svarbius faktorius, kaip pajamų augimą, mokėjimų įpročius, palūkanų normų kitimus. Taip pat vertinant į skaičiavimus turi būti įtraukiami tokie kintamieji, kaip valstybinio reguliavimo ir mokesčių administravimo sudėtingumas, bei tiesioginių ir netiesioginių mokesčių našta, kurie yra įvardijami, kaip pagrindiniai faktoriai, lemiantys asmenų pasitraukimą į šešėlinę ekonomiką²¹. Atsižvelgiant į tai, pagrindinė lygtis, kurią pasiūlė V. Tanzi pinigų paklausai nustatyti, yra tokia:

$$\ln(C/M_2)_t = Q_0 + Q_1 \ln(1+TW)_t + Q_2 \ln(WS/Y)_t + Q_3 \ln R_t + Q_4 \ln(Y/N)_t + u_t ; \quad (11)$$

su $Q_1 > 0$, $Q_2 > 0$, $Q_3 < 0$, $Q_4 > 0$;

Čia: \ln – žymi natūralųjį logaritmą;

C/M_2 – grynųjų pinigų santykis su einamosiomis ir indėlių sąskaitomis;

TW – svertinis mokesčių tarifų sumos vidurkis;

WS/Y – darbo užmokesčio ir nacionalinių pajamų santykis;

R – mokamos palūkanos už taupomuosius indėlius;

Y/N – pajamos tenkančios vienam gyventojui²².

²⁰ Vito Tanzi The Shadow Economy, Its Causes and Its Consequences //ecto.org.br 2002. http://www.ecto.org.br/user_file/shadowEconomy/03_Artigo_Tanzi_Shadow_Economy.pdf [Žiūrėta 2010-10-26]

²¹ Friedrich Schneider „The size and development of the shadow economies and shadow economy labour force of 16 Central and South American and 21 OECD countries: First results for the 90s”, p. 22.

²² F. Schneider and Dominik H. Enste “Shadow economies around the world – size, causes and consequences”, CESifo working paper series No. 196, p. 31-32.

2007 metais Hildegart Ahumada, išanalizavęs V. Tanzi, kitų ekonomistų darbus ir atliktus tyrimus, pasiūlė šiek tiek kitokią lygtį šešėlinei ekonomikai įvertinti, taip pat kaip pagrindinį rodiklį pasirenkant pinigų paklausos kitimą. H. Ahumada pasiūlytos šešėlinės ekonomikos apskaičiavimo formulės:

$$C_o = A(1 + \Theta)^\alpha Y_\alpha^\beta \text{expt}(-\gamma i) ; \quad (12)$$

Čia : C_o – visas pinigų kiekis oficialioje ir šešėlinėje ekonomikoje;

Θ – mokesčių lygis;

Y – registruotas (oficialus) BVP;

i – alternatyvieji grynųjų pinigų laikymo kaštai (pvz. palūkanų norma ar infliacija);

A, α, β, γ – teigiami parametrai.

Taigi pagal H. Ahumada pasiūlytas formules, matuojant šešėlinės ekonomikos mastą, pirmiausiai, naudojantis pirmąja formule (žr. 12 formulę), apskaičiuojamas pinigų kiekis. Tuomet, darant prielaidą, kad pinigų kiekio oficialioje ir šešėlinėje ekonomikoje paklausos funkcijos yra tokios pačios, Θ prilyginamas nuliui, kad gautumėm tą pinigų kiekį, kuris būtų reikalingas, jeigu nebūtų paskatų slėpti ekonominę veiklą: $C_o = C_R + C_H$ (C_R – pinigai, panaudoti legaliems, registruotiems sandoriams, C_H – pinigai, panaudoti šešėliniams sandoriams).

$$\hat{C}_R = \hat{A} Y_\alpha^\beta \text{expt}(-\gamma i) ; \quad (13)$$

Tad žinant \hat{C}_R ir C_o , galima paskaičiuoti, kad $C_H = C_o - \hat{C}_R$. Norint gauti šešėlinės ekonomikos dydį, belieka, darant prielaidą, kaip ir pagal V. Tanzi formulę, kad pinigų cirkuliacijos greitis šešėlinėje ekonomikoje ir oficialioje ekonomikoje yra lygus (žr. 14 formulę), penkioliktąja formule galima apskaičiuoti šešėlinės ekonomikos dydį (žr. 15 formulę).

$$V_R = Y_R / C_R = Y_H / C_H ; \quad (14)$$

$$\hat{Y}_H = V_R \hat{C}_H ; \quad (15)$$

Taigi monetarinį metodą H. Ahumada pritaikė šešėlinei ekonomikai matuoti per sumavimo sistemą²³.

Pinigų kiekio paklausos metodas yra vienas iš dažniausiai naudojamų šešėlinės ekonomikos matavimo metodų. Šis metodas buvo pritaikytas daugeliui OECD šalių, siekiant įvertinti jų šešėlinės

²³ Hildegart Ahumada et al. The monetary method to measure the shadow economy: The forgotten problem of the initial conditions // elsevier.com 2008. http://sites.google.com/site/alvaredo/Home/ECOLET3957_final2.pdf [Žiūrėta 2010-10-26]

ekonomikos dydį. Nepaisant metodo populiarumo ir pritaikomumo, vis tik šis metodas susilaukė nemažai ir kritikos. Pirmiausia kritika metama dėl prielaidos, jog sandoriai vykdomi šešėlinėje ekonomikoje tik grynaisiais pinigais. Neabejotina, kad didelė dalis sandorių vykdoma ir negrynaisiais pinigais. O darant tokią klaidingą prielaidą, nustatytas šešėlinės ekonomikos dydis gali neatspindėti realaus šešėlinės ekonomikos dydžio, kuris bus kur kas didesnis už nustatytąjį. Kritikuojamas šis metodas ir dėl to, kad nagrinėjant šešėlinę ekonomiką lemiančius veiksnius atsižvelgiama dažniausiai tik į vieną, t.y. mokesčių, našta, nevertinant kitų svarbių veiksnių, pvz.: reguliavimo poveikį, mokesčių mokėtojų požiūrį į valstybę, „mokesčių moralę“ ir kt.²⁴. Taigi ir šiuo atveju atmetant išvardintus veiksnius išmatuotoji šešėlinė ekonomika gali būti kur kas mažesnė nei realioji. Grynųjų pinigų paklausos didėjimą gali lemti ne tik šešėlinės ekonomikos augimas, bet ir kiti veiksniai, pvz., didėjantis indėlių skaičius. Kita silpna metodo vieta yra ta, kad daroma prielaida, jog pinigų cirkuliacijos greitis tiek šešėlinėje, tiek ir oficialioje ekonomikoje yra toks pat – lygus, nors nėra atlikta išsamių ir tikslių skaičiavimų.

Vis tik, nežiūrint kritikos, tai labiausiai paplitęs šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodas, naudojamas visame pasaulyje ir teikiantis bene tiksliausius skaičius apie šešėlinę ekonomiką.

2.3.5. Elektros energijos suvartojimo metodas

Šešėlinės ekonomikos mastą galima matuoti ir remiantis elektros energijos suvartojimu. Tai vienas iš naujausių ir moderniausių metodų. Šio metodo pradininkais galima laikyti Daniel Kaufmann ir Aleksandr Kaliberda, taip pat elektros energijos suvartojimo metodo novatore laikoma Maria Lacko²⁵. Pagal šį metodą, šešėlinė ekonomika gali būti matuojama pasinaudojant vienu iš ekonomikos rodiklių, t.y. elektros energijos suvartojamu kiekiu.

D. Kaufman ir A. Kaliberda teigia, kad elektros energijos suvartojimas yra vienas iš geriausių rodiklių, atspindinčių visą ekonominę veiklą. Bendra (tiek oficiali, tiek neoficiali) ekonominė veikla ir elektros energijos suvartojimas buvo stebimas pasauliniu mastu. Stebėjimais buvo nustatyta, kad elektros energijos suvartojimas ir BVP juda tolygiai²⁶. Tai reiškia, kad augant ekonomikai, didėja ir elektros energijos suvartojimas. Taigi remiantis šalyje suvartojamu elektros energijos kiekiu, galima apytikriai nustatyti visą šalies ekonomikos dydį. Turint apytikslį matą, kokio dydžio galėtų būti visa šalies ekonomika (tiek oficiali, tiek neoficiali) ir turint oficialų BVP, galima apskaičiuoti ir neoficialaus BVP dydį, kitaip tariant, – šalies šešėlinę ekonomiką. Iš esmės D. Kaufmann ir A.

²⁴ F. Schneider “The size and development of the shadow economy around the world and the relation to hard to tax”, first version, Atlanta (2003), p. 41.

²⁵ J. Hanousek, F. Palda. Some problems with electricity and money methods when used to measure tax evasion in a transition economy, 2006. <http://home.cerge-ei.cz/hanousek/ProblemsUE.pdf> [Žiūrėta 2010-10-28]

²⁶ F. Schneider and Dominik H. Enste “Shadow economies: size, causes and consequences”, Journal of economic literature, Vol. XXXVIII, March of 2000, p. 97.

Kaliberda teigia, kad elektros energijos suvartojimas yra oficialiojo ir neoficialiojo BVP augimo indikatorius.

Tai gan paprastas ir lengvai taikomas metodas, tačiau jam pažeriama ir nemažai kritikos. Pirmiausia, juk ne visoms šešėlinės ekonomikos veikloms reikalinga elektros energija, pvz. tam tikroms asmeninio pobūdžio paslaugoms jos gali nereikėti, taip pat gali būti naudojami ir kiti energijos šaltiniai, tokie kaip dujos, nafta ar anglis²⁷. Tad atsižvelgiant tik į tai, iš tikro būtų įvertinta ir išmatuota ne visa šešėlinė ekonomika, o tik jos dalis, susijusi su elektros energijos naudojimu. Taip pat nereiktų pamisti tokio svarbaus rodiklio, kaip technikos pažanga ir tobulėjimas. Dėl tobulėjančių technologijų elektros energijos suvartojimas tapo efektyvesnis – elektros energijos suvartojama mažiau, nors gamybos apimtys ir nemažėja. Taigi šiuo atveju sumažėjęs elektros vartojimas gali suklaidinti dėl neva mažėjančios šešėlinės ekonomikos. Kaufmann – Kaliberda metodu gauti duomenys gali būti netikslūs ir dėl šalyje įvykdomų elektros energijos vagysčių.

Šešėlinei ekonomikai matuoti elektros energijos metodą taip pat pritaikė ir M. Lacko. Ji teigia, kad tam tikra dalis šešėlinės ekonomikos yra susijusi su elektros energijos suvartojimu namų ūkyje. Taikant šį metodą, M. Lacko, be kita ko, įtraukia ir tokias veiklas, kaip namų gamybą, „pasidaryk pats“ veiklą, kitas neregistruotinas veiklas ir paslaugas. Ji taip pat daro prielaidą, kad tose šalyse, kuriose šešėlinės ekonomikos dalis, susijusi su namų ūkyje suvartojama elektros energija yra didelė, kita šešėlinės ekonomikos dalis, kurios negalima išmatuoti, taip pat bus didelė²⁸.

Pirmoji šio metodo prielaida yra tai, kad kiekvienoje šalyje dalis namų ūkiuose suvartojamos elektros energijos yra panaudojama šešėlinėje ekonomikoje. Manoma, kad tam tikroje šalyje suvartojamą elektros energijos kiekį namų ūkiuose lemia ne tik tokios akivaizdžios priežastys, kaip gyventojų skaičius, pragyvenimo lygis, šalies geografinė padėtis (atsižvelgiant į šalyje vyraujantį klimata), elektros energijos kaina ar galimybė naudotis kitais energijos šaltiniais, bet ir didėjanti šešėlinė ekonomika. Kita vertus, nemaža dalis neregistruotų ūkio subjektų veikia per individulius namų ūkius ar net tiesiogiai iš jų gauna pajamas.

Pagal M. Lacko metodą, šešėlinė ekonomika apskaičiuojama remiantis trimis kintamaisiais: muitų ir mokesčių procentine dalimi bendrame nacionaliniame produkte, santykiu tarp aktyviųjų (gyventojai nuo 14 metų amžiaus iki pensinio amžiaus) ir ne aktyviųjų (gyventojai iki 14 metų amžiaus ir pensinio amžiaus gyventojai) šalies gyventojų, bei socialinių viešųjų išlaidų santykiu su BVP. Pirmieji du kintamieji reprezentuoja akivaizdų santykį – kuo didesni šie procentiniai dydžiai, tuo didesnis šešėlinės ekonomikos mastas. Aukštas mokesčių lygis verčia ekonomines veiklas perkelti į šešėlį, o didelė „neaktyviųjų“ gyventojų populiacija veda prie darbo jėgos pasiūlos didėjimo šešėlinėje ekonomikoje. Kalbant apie trečiąjį rodiklį, tai kuo didesnės valstybės socialinės išlaidos, tuo valstybė

²⁷ F. Schneider “Shadow economies around the world: what we really know?”, Discussion paper 16, 2004, p. 39.

²⁸ F. Schneider “The size and development of the shadow economy around the world and the relation to hard to tax”, first version, Atlanta (2003), p. 41.

imasi griežtesnių priemonių, kurių dėka būtų atitinkamai surinkta kuo daugiau mokesčių, tai teoriškai turėtų mažinti šešėlinės ekonomikos rodiklius. Lygtis, kuri atspindėtų M. Lacko metodą ir veiksnius, lemiančius elektros energijos suvartojimą, atrodytų šitaip (žr. 16 formulę):

$$ER_{ij} = \ln C_{ij} + AG_{ij} + G_{ij} + Q_{ij} + PR_{ij} + H_{ij} ; \quad (16)$$

Čia: i – šalis;

j – konkretūs metai;

ER_{ij} – elektros energijos suvartojimas, tenkantis vienam gyventojui tam tikroje šalyje per vienerius metus (kWh);

C – elektros energijos, suvartojamos namų ūkiuose, kiekis tenkantis vienam gyventojui;

AG – procentinė BVP dalis, sukuriama žemės ūkyje;

G – santykinis mėnesių skaičius, kuriais tiekiamas šildymas, padaugintas iš vidutinės sausio mėnesio temperatūros;

Q – procentinė dalis kitų energijos šaltinių, naudojamų namų ūkiuose;

PR – reali 1kW elektros energijos kaina gyventojams;

H – produkcija pagaminta šešėlinėje ekonomikoje, tenkanti vienam gyventojui.

Šioje lygtyje (žr. 16 formulę) šešėlinė ekonomika „ H “ gali būti išreikšta per faktorius, kurie sąlygoja šešėlinės ekonomikos dydį (žr. 17 formulę):

$$H_{ij} = \beta_1 T_{ij} + \beta_2 (S_{ij} - T_{ij}) + \beta_3 D_{ij} ; \quad (17)$$

su $\beta_1 > 0$, $\beta_2 < 0$, $\beta_3 > 0$;

Čia: i – šalis;

j – konkretūs metai;

T – surinktų mokesčių santykis (dalis) BVP;

S – visuomeninių socialinių išlaidų santykis su BVP;

D – „neaktyvių“ dirbančių skaičius tenkantis šimtui „aktyvių“ dirbančiųjų²⁹.

Analizuojamas metodas daugiausiai buvo taikomas buvusioms socialistinėms Europos šalims, kurios, griuvus socialistinei sistemai, iš planinės ekonomikos perėjo į rinkos ekonomiką. 90-ųjų pradžioje iš esmės pasikeitė valstybės nuosavybės valdymo struktūra, t.y. buvo mažinamas valstybės

²⁹ Household electricity approach // wikipedia.org 2010. [Internetė]. [Žiūrėta 2010-10-29] Prieiga per internetą: http://en.wikipedia.org/wiki/Household_electricity_approach#The_Formula_for_the_Household_Electricity_Approach

turtas ir didinamas privatusis. Tai, žinoma, padidino mokesčių svarbą valstybės biudžeto struktūroje ir turėjo reikšmės formuojant patį biudžetą. Mokesčiai tapo pagrindinės biudžeto pajamos. Atsižvelgiant į tai, visos registruotos įmonės buvo apmokestintos, tačiau daugelis įmonių pradėjo slėpti savo pajamas, norėdamos išvengti mokėtinų mokesčių ir rinkliavų. Mokesčių poveikį tuo metu dar labiau stiprino didelė infliacija. Net ir nežymus kainų padidėjimas ženkliai padidindavo mokesčių našta namų ūkiams ir verslui. Ženkliai smukęs darbo užmokestis ir ekonominių veiklų įvairiose pramonės šakose sumažėjimas buvusius darbuotojus vertė ieškoti alternatyvių pajamų šaltinių. Lengviausias būdas buvo „prisijungti“ prie šešėlinės ekonomikos³⁰. M. Lacko, pritaikiusi savo sukurtą elektros energijos suvartojimo metodą, nustatė, kad šiose šalyse šešėlinė ekonomika buvo didžiausia pirmus dvejus metus po socializmo žlugimo, su kiekvienais ateinančiais metais šešėlinė ekonomika šalyse mažėjo.

Taigi šio metodo apskaičiavimai gali būti naudojami siekiant nustatyti, kokia dalis šalyje suvartojamos elektros energijos yra panaudojama šešėlinėje ekonomikoje. Tačiau kaip ir Kaufmann – Kaliberda metodui išsakoma kritika, kad ne visoms šešėlinės ekonomikos veikloms reikalinga elektra ir kad ne visa šešėlinė veikla vykdoma namų ūkiuose. Taip pat abejojama, ar socialinių išlaidų santykis su BVP gali būti veiksnys, lemiantis šešėlinę ekonomiką, ypač pereinamosios ekonomikos šalyse. Visgi, tai vienas iš naujausių ir moderniausių šešėlinės ekonomikos matavimo metodų, kuris lengvai taikomas dėl savo paprastumo ir duomenų prieinamumo.

2.3. Mišrus šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodas (MIMIC)

Visi aukščiau aprašyti šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodai yra sukurti norint įvertinti šešėlinės ekonomikos dydį ir augimą remiantis vienu indikatoriumi, kuris turėtų apimti visus veiksnys, darančius įtaką šešėlinės ekonomikos dydžiui. Tačiau akivaizdu, kad analizuojant tik vieną indikatorius neatsižvelgiama į kitus indikatorius, kurie gali būti svarbūs siekiant tiksliai įvertinti šešėlinę ekonomiką.

Buvo sukurtas kelių indikatorių ir kelių priežasčių metodas, sutrumpintai – MIMIC (angl. multiple indicators multiple causes). MIMIC metodas atsižvelgia į daugelį priežasčių, kurios daro įtaką šešėlinės ekonomikos augimui ir egzistavimui. Šio metodo pradininkais yra laikomi Frey ir Weck-Hannemann. Jie pritaikė MIMIC metodą įvairių metų duomenims įvertinti, gautiems iš dvidešimt keturių OECD šalių³¹.

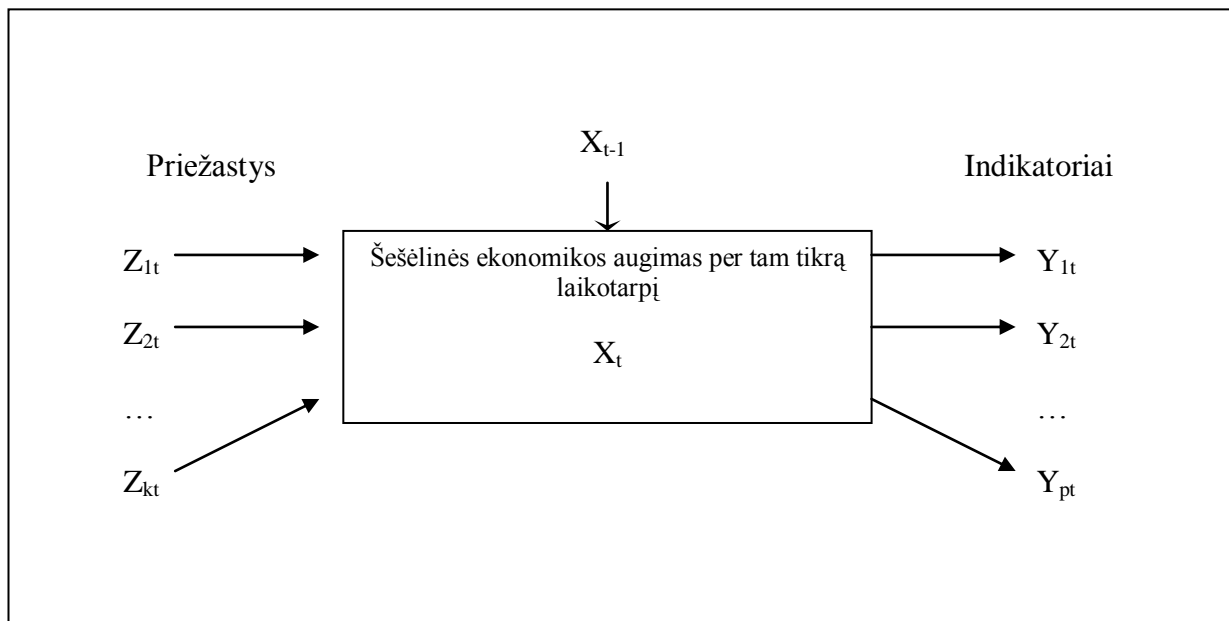
MIMIC metodas paremtas statistikos teorija apie nematomą kintamąjį, kuris nurodo daugelį priežasčių ir daugelį indikatorių to reiškinių, kurį reikia išmatuoti. Nežinomi koeficientai yra nustatomi

³⁰ R. Buziernescu. Methods and estimation models of underground economy // fse.tibiscus.ro 2009.

<http://fse.tibiscus.ro/anale/Lucrari2009/013.%20Buziernescu,%20Nanu,%20Spulbar.pdf> . [Žiūrėta 2010-10-29]

³¹ F. Schneider and Dominik H. Enste “Shadow economies: size, causes and consequences”, Journal of economic literature, Vol. XXXVIII, March of 2000, p. 98.

struktūrinėmis lygtimis, per kurias „nematomas“ kintamasis negali būti matuojamas tiesiogiai. Taip pat nustatomas ryšys tarp nežinomų kintamųjų ir žinomų indikatorių. Struktūrinių lygčių pagalba nustatomi priežastiniai ryšiai tarp nežinomų kintamųjų. Taigi šiuo atveju yra vienas nežinomas kintamasis – šešėlinės ekonomikos dydis. Nustačius kintamuosius, kurie reikšmingi šešėlinės ekonomikos dydžiui šiai dienai, jie gali būti naudingi numatant šešėlinės ekonomikos augimą ir dydį ateityje. Sąveika tarp priežasčių per tam tikrą laikotarpį Z_{it} ($i=1,2,\dots, k$), šešėlinės ekonomikos dydis X_t ir indikatoriai Y_{jt} ($j=1,2, \dots, p$) pavaizduoti trečiame paveikslėlyje (žr. 3 pav.).



3 pav. Šešėlinės ekonomikos augimas per tam tikrą laikotarpį

Šaltinis: F. Schneider "Shadow economies around the world: what we really know?", Discussion paper 16, 2004, p.44.

Literatūroje pateikiama labai daug galimų šešėlinės ekonomikos priežasčių ir indikatorių, kurie gali būti sugrupuoti į grupes.

Šešėlinę ekonomiką lemiančios priežastys:

- 1) Tiesioginių ir netiesioginių mokesčių našta, tiek reali, tiek užslėpta: didėjanti mokesčių našta stipri paskata pasitraukti ir veikti šešėlyje.
- 2) Mokesčių reguliavimo sistema: teigiama, kad sugriežtinus visą mokesčių reguliavimą, atsiranda paskata pasitraukti į šešėlinę ekonomiką.
- 3) „Mokesčių moralė“ (piliečių požiūris į valstybę), kuri pasireiškia kaip asmenų pasiryžimas (bent iš dalies) palikti savo oficialias profesijas ir pereiti į šešėlinę ekonomiką. Daroma prielaida, kad krentant mokesčių moralei, didėja šešėlinė ekonomika.

Šešėlinės ekonomikos dydžio pasikeitimus gali atspindėti šie indikatoriai:

- 1) Šalies piniginių rodiklių augimas: jeigu auga veiklos šešėlinėje ekonomikoje, atitinkamai auga sandorių gryniaisiais pinigais skaičius ir grynujų pinigų poreikis rinkoje.
- 2) Darbo rinkos augimas: didėjant darbuotojų skaičiui šešėlinėje ekonomikoje, mažėja darbuotojų skaičius oficialioje rinkoje. Be to, padidėjusi darbo jėga šešėlinėje ekonomikoje, gali lemti trumpesnių darbo valandų nustatymą oficialioje rinkoje.
- 3) Gamybos rinkos augimas: šešėlinės ekonomikos augimas lemia, kad sąnaudos (ypač darbo užmokesčio) iš oficialios ekonomikos persikelia į šešėlinę ekonomiką, o tai gali neigiamai paveikti oficialios ekonomikos augimo tempus³².

Taigi šešėlinės ekonomikos mastą taip pat galima įvertinti kelių indikatorių ir kelių priežasčių metodu – MIMIC. Naudojantis šiuo metodu, šešėlinės ekonomikos dydis apskaičiuojamas remiantis kelių kintamųjų sąveika. Kai kurie kintamieji veikia šešėlinės ekonomikos augimą, o kiti yra veikiami pačios šešėlinės ekonomikos – yra šešėlinės ekonomikos indikatoriai. Šie kintamieji gali būti susiję su darbo rinka, mokesčine našta, pinigų paklausa, valstybės išlaidomis ar net valstybės mokesstinės sistemos efektyvumu. Naudojantis lygčių sistemomis, šis metodas gana tiksliai apskaičiuoja šešėlinės ekonomikos mastą ir jos kitimą laike.

2.4. Šešėlinės ekonomikos skaičiavimo metodika Lietuvoje

Kalbant apie šešėlinės ekonomikos skaičiavimo metodiką Lietuvoje, pirmiausia reiktų paminėti pagrindines institucijas, kurios vienokiu ar kitokiu aspektu skaičiuoja šešėlinę ekonomiką Lietuvoje. Tai, jau minėtas, SD, LLRI ir Valstybinė mokesčių inspekcija prie Finansų ministerijos (toliau VMI).

Tiek LLRI tiek VMI apskaičiuoti šešėlinei ekonomikai Lietuvoje naudoja apklausos metodą. VMI apklausos respondentais pasirenka Valstybinės ir apskričių mokesčių inspekcijų darbuotojus, turinčius patirtį atliekant mokesčinius patikrinimus (įskaitant operatyvius patikrinimus). Apklausų tikslas – detalizuotai įvertinti Lietuvos šešėlinės ekonomikos mastą pagal šešėlinės ekonomikos reiškinius ir galimas šešėlinės ekonomikos tendencijas. 2009 metais atliktoje apklausoje dalyvavo 704 ekspertai (93,4 proc. visos populiacijos)³³. O LLRI apklausos respondentais pasirenka įvairių įmonių vadovus ir analitikus.

Tačiau tokias atliekamas apklausas galima kritikuoti dėl to, kad, kaip jau minėta, pasiekiamas tik apytikris rezultatų tikslumas todėl, kad tyrime dalyvauja tik nedidelė ekonomikos dalyvių dalis, tad sudaryta imtis gali būti nereprezentatyvi (pvz. inspekcijos atliekamame tyrime apklausiami tik

³² F. Schneider “The size and development of the shadow economy around the world and the relation to hard to tax”, first version, Atlanta (2003), p. 45.

³³ Valstybinės mokesčių inspekcijos prie Finansų ministerijos 2009 metų veiklos ataskaita, 2010 m. Vilnius, p. 15.

mokesčių inspektoriai, o LLRI apklausoje – tik kai kurių ūkio subjektų vadovai ir tam tikri analitikai, praleidžiant didelę dalį visuomenės – samdomus darbuotojus, bedarbius ir kt.).

Kitoki šesėlinės ekonomikos matavimo metodą pasirinkęs SD. Vertindamas šesėlinės ekonomikos įtaką BVP, SD remiasi 2004 metais atliktu Oficialiai neapskaitytos ekonomikos Lietuvoje tyrimu, tiksliau jo dalimi – nedeklaruotų pajamų legaliai veikiančiose Lietuvos įmonėse vertinimu. Šios tyrimo dalies tikslas buvo įvertinti nedeklaruotų pajamų Lietuvos įmonėse dalį ir gauti tam tikrus korekcijos koeficientus. Šie koeficientai parodo, kokia dalis tam tikrame sektoriuje (pvz., statyboje, turizme, ir kt.) esančių įmonių pajamų yra oficialiai neapskaityta. Jeigu, pavyzdžiui, statybų sektoriaus koeficientas šiame tyrime yra 1,2, vadinasi, statybų sektoriaus įmonės vidutiniškai tais metais nuslėpė 20 procentus savo pajamų. Šios pajamos ir priskiriamos šešėliui. Korekcijos koeficientai skaičiuojami taip: apskaičiuojama, kiek skirtinguose sektoriuose esančių valstybės, savivaldybių įmonių bei akcinių bendrovių ir uždarų akcinių bendrovių pajamų tenka vienam darbuotojui. Jei tame pačiame sektoriuje veikiančiose individualiose įmonėse vienam darbuotojui tenkančios pajamos yra mažesnės, ši dalis (atsiradęs skirtumas) individualių įmonių pajamų priskiriama šešėliui.

Daroma ydinga prielaida, kad individualių įmonių realios (apskaitytos ir neapskaitytos) pajamos, tenkančios vienam darbuotojui, yra lygios valstybės, savivaldybių įmonių bei akcinių bendrovių ir uždarų akcinių bendrovių pajamoms. Jeigu, pavyzdžiui, valstybės ir savivaldybių įmonėse, akcinėse bendrovėse ir uždarose akcinėse bendrovėse per metus vienam darbuotojui vidutiniškai tenka 100 tūkst. litų pajamų, o individualiose įmonėse – 70 tūkst. litų, tuomet daroma išvada, kad neapskaitytos pajamos individualiose įmonėse siekė 30 procentų visų pajamų ir joms pritaikomas 1,3 koeficientas³⁴. Tokia daroma prielaida kritikuotina, nes juk visos įmonės yra skirtingos, skirtingai reaguojančios į permainas, daugelyje skirtinga vadyba, darbo apmokėjimo ir skatinimo priemonės.

Tokia SD metodika kritikuotina dar ir dėl to, kad vėlesnių metų šesėlinė ekonomika skaičiuojama remiantis 2004 metais nustatytais koeficientais. Kaip teigia SD, šie koeficientai kasmet koreguojami, tačiau lieka neaišku, kaip ir kuo remiantis šie koeficientai yra koreguojami. Svarbu paminėti ir tai, kad skaičiuodamas šesėlinę ekonomiką, SD į skaičiavimus neįtraukia ir nevertina to, kas yra nelegalu: nelegalios alkoholio gamybos ir platinimo, kontrabandos ir kt. Dėl to SD šesėlinės ekonomikos skaičiavimas tampa neišsamus, neapimantis viso šesėlinės ekonomikos reiškinių. Taigi, kaip matyti, Lietuvoje taikomi net keletas šesėlinės ekonomikos įvertinimo metodų ir kiekvienas iš jų turi tam tikrų trūkumų ir privalumų. Vis tik jų pagalba yra sukuriamas vienoks ar kitos šesėlinės ekonomikos vaizdas šalyje, kuriuo remiantis yra priimami politiniai sprendimai, svarbūs šalies ekonomikai.

³⁴ V. Žukauskas. Šešėlio skaičiavimo metodika – šešėlyje // Irinka.lt 2009. http://www.Irinka.lt/index.php/meniu/ziniasklaidai/straipsniai_ir_komentarai/seselio_skaiciavimo_metodika_seselyje/5429 [Žiūrėta 2010-11-22]

3. ŠEŠĖLINĖ EKONOMIKA LIETUVOJE

3.1. Metodo parinkimo pagrindimas

Atsižvelgiant į tai, kad reikia išmatuoti ir įvertinti tai, kas yra nematoma ir apie ką neturima tikslių duomenų, siekiant išmatuoti šešėlinę ekonomiką ir įvertinti jos pasekmes oficialiajai ekonomikai, susiduriama su daugybe kliūčių, kurias būtina įveikti. Kaip minėta anksčiau, kiekvienam tyrėjui reikia pasirinkti jo tyrimui tinkamiausią metodą, kuriuo būtų pasiekti užsibrėžti tikslai ir išsikelti uždaviniai. Nuo tinkamo ar netinkamo metodo pasirinkimo priklauso visa tyrimo sėkmė ir, žinoma, gautų rezultatų tikslumas ir patikimumas.

Siekiant įvertinti šešėlinę ekonomiką Lietuvoje, būtina pasirinkti nors vieną šešėlinės ekonomikos vertinimo metodą. Išanalizavus žinomus šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodus matyti, kad nėra vieno idealaus metodo, kuriuo būtų galima tiksliausiai išmatuoti ir įvertinti šešėlinės ekonomikos mastą šalyje. Kiekvienas iš jų turi tam tikrų silpnybių, taikant kelis skirtingus metodus gaunami skirtingi rezultatai. Tiesioginiais metodais neužtikrinamas duomenų patikimumas, nes sunku parinkti reprezentatyvią imtį ir užtikrinti respondentų objektyvumą. Atmetamas ir MIMIC metodas, nes norint taikyti šį metodą, būtina nustatyti kuo daugiau prižasčių, kurios lemia šešėlinę ekonomiką. Siekiant gauti kuo tikslesnius duomenis, nepakanka įvardinti kelias priežastis, tad būtina detalesnė ir gilesnė šešėlinės ekonomikos priežasčių studija, reikalaujanti didelių laiko sąnaudų.

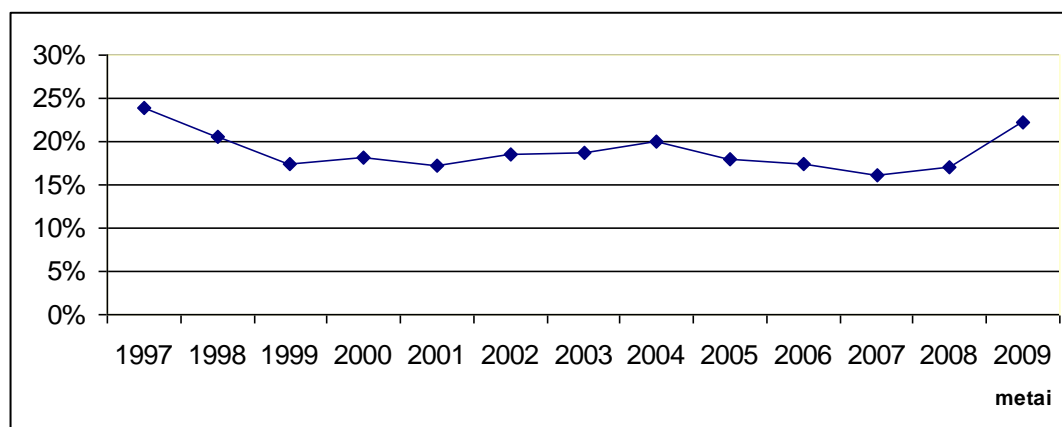
Kalbant apie netiesioginius šešėlinės ekonomikos matavimo metodus, išskirtinas pinigų paklausos metodas, kaip vienas iš plačiausiai naudojamų metodų. Šio metodo privalumas tas, kad juo gaunami pakankamai tikslūs duomenys. Pasirinktinas šis metodas ir dėl duomenų, reikalingų tyrimui, prieinamumo ir patikimumo, nes duomenys bus gaunami iš pirminių šaltinių (pvz. Lietuvos statistikos departamento ir Lietuvos banko).

Taigi **Lietuvos šešėlinė ekonomika bus vertinama pinigų paklausos metodu.** Gautus duomenis siekiama palyginti su oficialiai skelbiamais šešėlinės ekonomikos rodikliais. Bus siekiama išanalizuoti ir nustatyti atsiradusius šešėlinės ekonomikos dydžio neatitikimų priežastis (jei tokie neatitikimai atsirastų).

3.2. P. M. Gutmann metodas Lietuvos šešėlinei ekonomikai išmatuoti

P. M. Gutmann pasiūlytą metodą šešėlinei ekonomikai matuoti galima pavadinti ir monetariniu metodu, nes, kaip jau minėta, remiantis šiuo metodu yra nagrinėjami grynujų pinigų rodikliai. Išanalizavus Lietuvos banko ir SD pateikiamus duomenis galima įvertinti Lietuvos šešėlinę

ekonomiką 1997 – 2009 metais. Pasirinktas būtent šis laikotarpis dėl duomenų, reikalingų tyrimui atlikti, prieinamumo ir tikslumo. Ankstesnių metų duomenų nepavyko gauti iš pirminių šaltinių (Lietuvos banko ir SD), tad jei tyrimas būtų atliekamas remiantis nepatikimais duomenimis, būtų galima suabejoti dėl tyrimo gautų duomenų patikimumo. Taigi remiantis 1 priede pateiktais duomenimis, bei darbo 2.3.4 skyrelyje pateikta P. M. Gutmann formule (žr. 10 formulę) apskaičiuota šešėlinė ekonomika Lietuvoje 1997 – 2009 metais (žr. 4 pav).



4 pav. Lietuvos šešėlinės ekonomikos dalis BVP procentais pagal P. M. Gutmann metodą

Kaip matyti (žr. 4 pav.), nuo 1997 iki 1999 metų šešėlinė ekonomika Lietuvoje mažėjo, atitinkamai 1997 metais, pagal atliktus apskaičiavimus ji sudarė 23,93 procentus BVP, skaičiuoto to meto kainomis, o jau 1999 metais – 17,45 procentus BVP. Nuo 2000 iki 2006 metų šešėlinė ekonomika Lietuvoje svyravo nuo 17,27 procentų 2001 metais iki 19,98 procentų 2004 metais. Galima teigti, kad šiuo laikotarpiu (1999 – 2006 metai) šešėlinė ekonomika Lietuvoje kaip ir stabilizavosi ir jos vidurkis sudaro 18,18 procentų. Mažiausias šešėlinės ekonomikos, tiriamu laikotarpiu (1997 – 2009 metai), mastas fiksuojamas 2007 metais – 16,15 procentų to meto BVP. Tačiau tai buvo lyg atspirties taškas, nuo kurio šešėlinė ekonomika vėl pradeda sparčiai didėti: 2008 metais ji sudaro 17,11 procentų BVP, o jau 2009 metais pasiekia savo aukštumą ir sudaro 22,29 procentus to meto BVP. Daugelis Lietuvos ekonomistų, remdamiesi įvairiais skaičiavimais, mano, kad šiemet (2010 metais) šešėlinė ekonomika gali siekti net 27 procentus BVP³⁵, tačiau užsienio ekspertų skaičiavimais šešėlinė ekonomika kur kas didesnė. Kaip rodo austrų profesorius F. Schneider ir Vokietijos ekonomisto Andreas Bun forumė „Šešėlinė ekonomika krizės laikotarpiu“ paskelbti tyrimo duomenys, Lietuvos šešėlinė ekonomika sudaro net 32,4 procento BVP ir užima penktąją vietą tarp visų Europos Sąjungos valstybių³⁶.

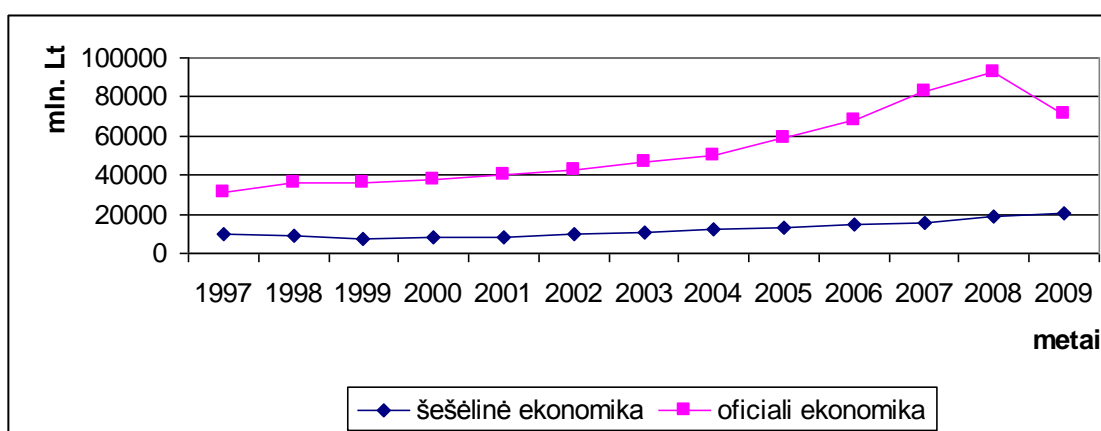
³⁵ Tyrimas: šešėlių Lietuvoje renkasi 4 iš 10 // maistprofsajunga.lt 2010.

http://www.maistprofsajunga.lt/index.php?option=com_content&task=view&id=1523&Itemid=1 [Žiūrėta 2010-11-18]

³⁶ Ekspertai: Lietuvoje šešėlinė ekonomika sudaro 32,4 procento BVP // balsas.lt 2010. <http://www.balsas.lt/naujiena/504945/ekspertai-lietuvoje-seseline-ekonomika-sudaro-32-4-procento-bvp> [Žiūrėta 2010-11-18]

Remiantis ankstesniais šių ekonomistų atliktais skaičiavimais, šešėlinės ekonomikos vidurkis 1999 – 2000 metais sudarė 30,3 procento BVP (žr. 2 priedą).

Lyginant šešėlinės ekonomikos ir oficialiai apskaitytos ekonomikos augimo tempus, belieka tik pasidžiaugti, kad oficialiai apskaitytos ekonomikos augimo tempai yra kur kas didesni nei šešėlinės ekonomikos (žr. 5 pav.). Tačiau analizuojant 2009 metų duomenis matyti, kad oficialiai apskaityta ekonomika ženkliai smuktelėjo dėl sunkios šalies ekonominės padėties, tuo tarpu šešėlinės ekonomikos mastas vis auga. Tokia Lietuvos ekonomikos situacija gali būti paaiškinama remiantis veiksniais, turinčiais įtaką šešėlinei ekonomikai, t.y. mokesčių našta, nedarbo lygis ir kt.. Šešėlinės ekonomikos priežastys ir veiksniai detaliau bus aptarti tolimesniuose darbo poskyriuose.



5 pav. Lietuvos šešėlinės ir oficialios ekonomikos dinamika mln. Lt 1997 – 2009 metais

Lyginant gautus tyrimo duomenis su LLRI apskaičiuotais ir oficialiai skelbiamais Lietuvos šešėlinės ekonomikos dydžio duomenimis pažymėtina, kad atlikto tyrimo duomenys yra mažesni nei pateikia LLRI, pvz. LLRI duomenimis 1997 metais šešėlinė ekonomika buvo 27 procentai, o tyrimu nustatyta apie 24 procentų dydžio šešėlinė ekonomika. Gautų duomenų neatitikimai gali būti paaiškinami P. M. Gutmann metodo trūkumais. Pirmiausia šešėlinė ekonomika galėjo būti nustatyta mažesnė dėl daromos prielaidos, jog visi sandoriai joje vykdomi tik grynaisiais pinigais. Tačiau galima teigti, kad dalis sandorių vykdoma ir ne grynaisiais pinigais, o darant pavedimus ar net vykdant mainus. Antra, šešėlinė ekonomika galėjo būti nustatyta mažesnė ir dėl to, kad skaičiuojant šiuo metodu yra analizuojami tik piniginiai rodikliai, neatsižvelgiama į kitus rodiklius (pvz. mokesčių našta, reguliavimo intensyvumą ir kt.), kurie taip pat turi įtakos nustatant šešėlinės ekonomikos dydį.

Tačiau lyginant tyrimo duomenis su SD nustatytais šešėlinės ekonomikos duomenimis, kurie, deja, skelbiami tik fragmentiškai, būtina pažymėti, kad SD nustatyti kur kas mažesni rodikliai. Kaip skelbia SD, po atlikto išsamaus tyrimo 2005 metais šešėlinė ekonomika Lietuvoje sudarė tik 14,4

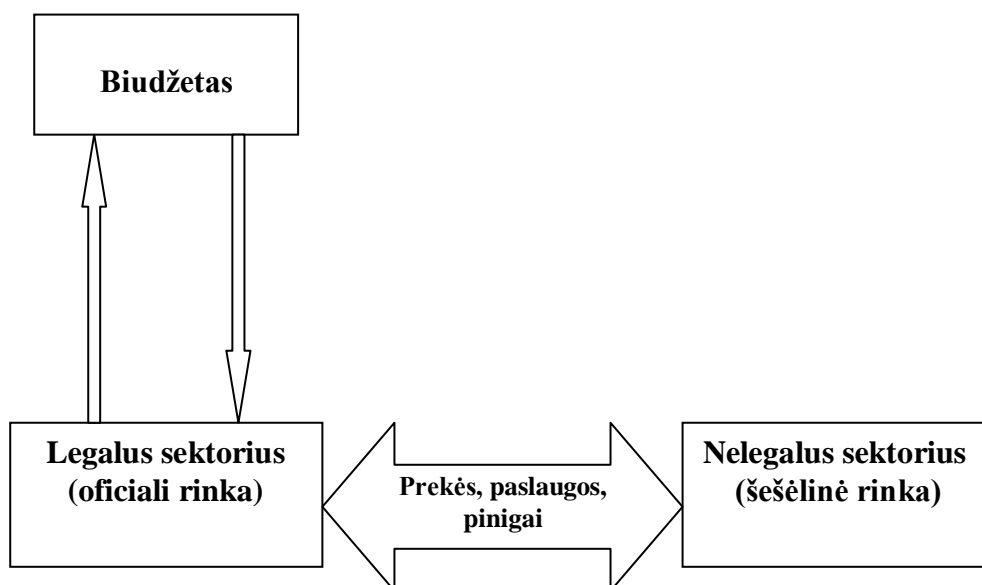
procentus BVP³⁷, o 2006 metais – tik 13 procentų. Tokius neatitikimus galima paaiškinti tuo, kad SD į savo skaičiavimus neįtraukia to, kas yra nelegalu, t. y. įstatymų draudžiamos veiklos: nelegalaus alkoholio, narkotinių medžiagų, tabako gamyba, paskirstymas, kontrabanda, prostitucijos paslaugos ir kt.. Šių veiklų neįtraukimas į šešėlinės ekonomikos skaičiavimus yra vienas didžiausių SD šešėlinės ekonomikos vertinimo metodologijos trūkumų. Dėl jo SD šešėlinės ekonomikos skaičiavimas tampa neišsamus, fragmentiškas, neapimantis viso šešėlinės ekonomikos reiškinių. Tai ypač svarbu turint galvoje nuolat kylančius akcizus alkoholiui, tabakui ir kitus su šiomis prekėmis susijusius reguliavimus (pvz., draudimas prekiauti alkoholiu po 22 val.), kurie labai veikia šešėlinės ekonomikos mastą, bet yra neapčiuopiami oficialiojoje statistikoje.

Taigi, koks akivaizdus bebūtų šešėlinės ekonomikos egzistavimas, apčiuopti ir tiksliai pamatuoti jos dydį sunku. Tačiau nors ir apytikriai nustatčius šešėlinės ekonomikos dydį, ne ką mažiau svarbu aptarti ir išanalizuoti veiksnius ir priežastis, lemiančius šešėlinės ekonomikos mastą ir vystymąsi.

3.3. Šešėlinės ekonomikos veiksniai ir priežastys

Šešėlinė ekonomika – tai reiškiny, kuris egzistuoja kiekvienoje valstybėje. Ne išimtis ir Lietuva. Kaip matyti iš diagramos „šešėlinės ekonomikos ir oficialios ekonomikos dinamikos Lietuvoje mln. Lt 1997 – 2009 metais“ (žr. 5 pav), šešėlinė ir oficiali ekonomika glaudžiai susijusios. Valstybės lėšos iš oficialaus sektoriaus surenkamos į biudžetą ir perpaskirstomos, taip jos vėl, vienokiu ar kitokiu pavidalu, grįžta į rinką. Tačiau dalis asmenų, kurių netenkina esamos sąlygos oficialioje rinkoje, savo veiklą perkelia į neoficialų sektorių ir taip didina šešėlinę rinką, tad lėšos iš neoficialios veiklos valstybės biudžeto nebepasiekia (žr. 6 pav.). Taigi galima teigti, kad pokyčiai ar tam tikros aplinkybės, jų buvimas ar nebuvimas oficialioje rinkoje, daro tiesioginį poveikį neoficialiai rinkai, jos didėjimui ar mažėjimui. Tad prieš imantis priemonių šešėlinės ekonomikos mažinimui, būtina išsiaiškinti ir nustatyti jos priežastis.

³⁷ J. Markeliavičius. Oficialiai neapskaitytos ekonomikos vertinimas ES statistinių reikalavimų kontekste // Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2007. http://www.stat.gov.lt/uploads/docs/neapskaityta_ekonomika_2007_11.ppt [Žiūrėta 2010-11-18]



6 pav. Oficialios ir šešėlinės rinkos sąveika

Šešėlinės ekonomikos vystymasis ir nevienodas jos mastas yra sąlygotas daugelio priežasčių, kurių įtaka šešėlinei ekonomikai yra vertinama nevienareikšmiškai. Literatūroje pateikiama daug skirtingų veiksnių, lemiančių šešėlinės ekonomikos atsiradimą, ir priežasčių, skatinančių jos plitimą. Vieni autoriai svarbiausiais laiko ekonominius veiksnius, kiti akcentuoja mokesčių moralės svarbą šešėlinės ekonomikos mastui. Dažniausiai minimi ir kaip svarbiausi veiksniai įvardijami tiesioginių ir netiesioginių mokesčių našta, jos didėjimas, per griežtas teisinis ir administracinis reguliavimas, taip pat silpna valdžia ir aukštas korupcijos lygis valstybiniame sektoriuje. Rečiau minimi (tačiau ne mažiau svarbūs) šešėlinės ekonomikos veiksniai yra teisės aktų spragos, mokesčių administravimo sistemos trūkumai, silpna piliečių mokesčių moralė bei nepakankamas valdžios dėmesys socialinei politikai arba neracionalus jos plėtojimas, neužtikrinant visuomenės gerovės, socialinio saugumo ir kitų valstybės kompetencijai priskirtų šalies piliečių „reikiamo“ visuomeninių poreikių patenkinimo lygio.

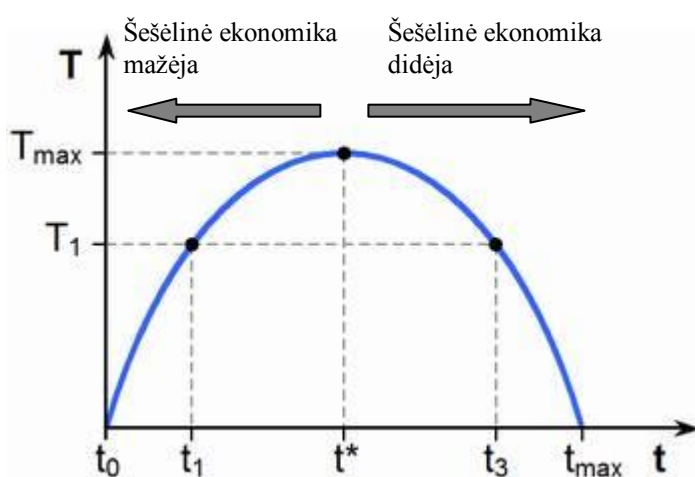
Toliau aptariami svarbiausi veiksniai ir priežastys darantys įtaką Lietuvos šešėlinės ekonomikos dydžiui ir mastui

3.3.1. Mokesčių naštos įtaka šešėlinei ekonomikai

Vadovaujantis šešėlinės ekonomikos prigimties samprata (vengimu mokėti mokesčius), kelis dešimtmečius viena svarbiausių šešėlinės ekonomikos formavimosi priežasčių buvo laikoma per didelė mokesčių našta³⁸. M. E. Sharpe mokesčių naštos įtaką šešėlinės ekonomikos plėtrai aiškina

³⁸ Makroekonominio lygiu mokesčių našta suprantama ir skaičiuojama kaip nagrinėjamu laikotarpiu (dažniausiai per metus) surinktų valstybės mokesčių pajamų ir BVP santykis procentiniais išraiška.

remdamasis A. Laffer kreivė³⁹ (žr. 7 pav.). Pagal jo hipotezę, jei vyriausybė didina tam tikro mokesčio tarifą, kad padidintų šio mokesčio įplaukas, mokesčio įplaukos didėja iki tam tikro lygio. Kai tik mokesčio tarifas viršija tam tikrą ribą, ekonomikos subjektai netenka intereso dirbti. Tai lemia ekonomikas lėtėjimą bei sumažina valstybės mokestines pajamas. Antra vertus, mokestinių pajamų sumažėjimas dėl didinamų mokesčių tarifų rodo ne tik oficialiai apskaitytos ekonomikos lėtėjimą, bet kartu yra ir ekonomikos dalyvių nepasitenkinimo aukštais mokesčių tarifais pasekmė. Nepasitenkinimas mokesčių tarifų padidinimu lemia ekonomikos dalyvių sprendimus pasitraukti į šešėlinę ekonomiką ir taip išvengti mokesčių. Taigi mokestinių įplaukų mažėjimas, didinant mokesčių tarifus, gali būti paaiškinamas oficialiai apskaitytos ekonomikos lėtėjimu ir, žinoma, šešėlinės ekonomikos plėtra.



7 pav. A. Lafeto kreivė ir šešėlinė ekonomika

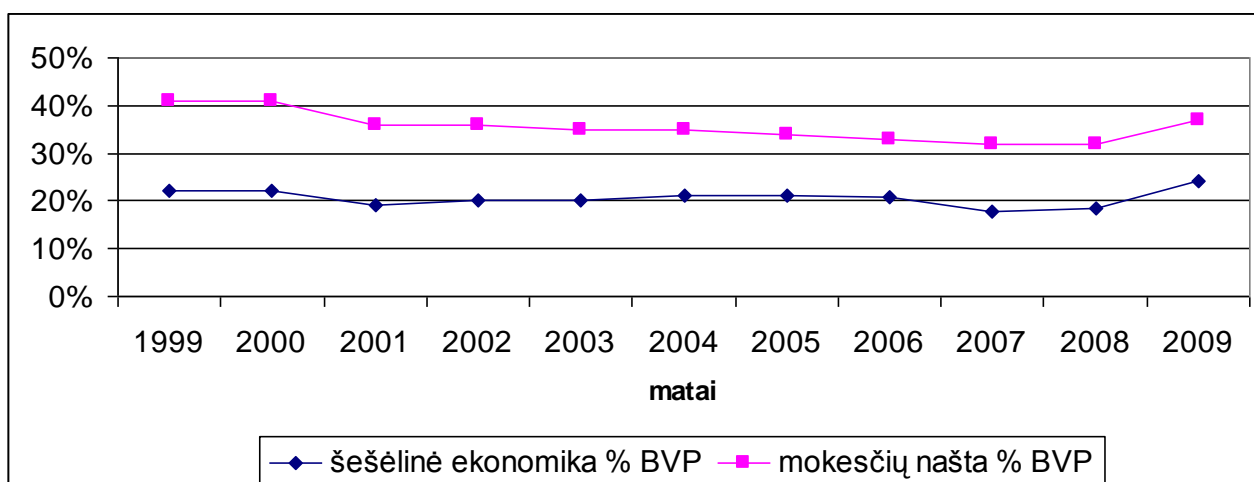
(T – mokestinės pajamos; t – mokesčių naštos dydis)

Šaltinis: adaptuota pagal lt.wikipedia.org (prieiga per internetą http://lt.wikipedia.org/wiki/Lafero_kreiv%C4%97 [žiūrėta 2010-11-10])

Kaip žinia, žinomas ir priešingas reiškinys, mažesni mokesčiai skatina daugiau dirbti ir taupyti, taigi ir investuoti bei gaminti, o tai sudaro prielaidas ekonomikos augimui. Taip didėja gyventojų pajamos ir įmonių pelnas. Sumažėja paskatų verstinis šešėline veikla ir nuslėpti mokesčius, kadangi mažiau mokesčių reikia sumokėti valstybei. Kaip matyti diagramoje (žr. 8 pav.), Lietuvoje mokesčių našta 1999 – 2009 metų laikotarpiu siekia nuo 32 iki 41 procento šalies BVP. Akivaizdu, kad Lietuvos šešėlinė ekonomika glaudžiai susijusi su mokesčių našta Lietuvoje. Didėjant mokesčių naštai, didėja ir šešėlinė ekonomika šalyje. 1999 metai nustatyta didžiausia to laikotarpio mokestinė našta – 41 procentas, atitinkamai ir didžiausias šešėlinės ekonomikos dydis – 22 procentai, o 2007 metais mokesčių našta sudarė 32 procentus BVP, atitinkamai ir šešėlinė ekonomika nuo 22 procentų smuko iki 17, 8 procento BVP. Tačiau paskutiniųjų metų rodiklių duomenys nekelia optimizmo. LLRI tyrimo

³⁹ M. E. Sharpe „What is the underground economy“, The Japanese Economy, 2007 Vol. 34, No. 2, p. 7-19.

duomenimis, 2009 m. mokesčių našta siekė net 37 procentus BVP, tai reiškia rekordišką 5 procentinių punktų mokesčių naštos padidėjimą lyginant su 2008 metais, atitinkamai ir šešėlinė ekonomika nuo 18,5 procento šoktelėjo iki 24 procentų.



8 pav. Mokesčių naštos ir šešėlinės ekonomikos santykis Lietuvoje 1999 – 2009 metais

Šaltinis: Lietuvos ekonomikos tyrimas 2009/2010 (2), 2010.

Rinkos dalyvių prognozėmis, mokesčių našta ir toliau augs. Manoma, kad šiais metais ji sieks 38 procentus, kas, savaime suprantama, tik dar labiau padidins šešėlinę ekonomiką šalyje.

Kadangi, kaip minėta, mokesčių našta vertinama kaip mokestinių įplaukų ir BVP santykis, tam tikro mokesčio tarifo sumažinimas lems mažesnes mokestines pajamas, tačiau vargu ar tai iš karto sumažins šešėlinės ekonomikos mastą. Mokesčių tarifų sumažinimas šešėlinės ekonomikos dalyviams pereiti į oficialią ekonomiką gali paskatinti tuomet, kai šešėlinės ekonomikos „nauda“ (ją galima vertinti nesumokėtų mokesčių suma) ir galimos grėsmės (tai galima įvardinti kaip galimos baudos, delspinigiai ir sankcijos už nuslėptus ir/ar nesumokėtus mokesčius) santykis šešėlinės ekonomikos dalyviui taps nebepriimtinas. Tai reiškia, kad tas santykis tapo pernelyg mažas, jog būtų verta rizikuoti ir toliau veikti šešėliniame sektoriuje.

F. Schneider pagrindiniais mokesčių naštos elementais įvardija nuo darbo pajamų mokėtinus mokesčius (įskaitant socialinio draudimo įmokas). Jis nustatė, kad kuo didesnis ikimokestinių darbo pajamų (bruto darbo užmokesčio) ir pomokestinių darbo pajamų (realiojo darbo užmokesčio) skirtumas, tuo didesnis stimulas visiems ekonomikos dalyviams (tiek darbdaviams, tiek darbuotojams) pereiti į šešėlinę ekonomiką⁴⁰. Tačiau šio skirtumo sumažinimas (mažinant pajamų mokesčio ir/arba socialinio draudimo įmokų tarifus), neveikiant kitų veiksnių (pvz., reguliavimo intensyvumo ar mokesčių kontrolės), vargu ar lems šešėlinės ekonomikos sumažėjimą, tai gali tik stabilizuoti šešėlinės

⁴⁰ F. Schneider „Shadow economy“, 2002, Austria, p. 13-14.

ekonomikos mastą ir sustabdyti tolimesnį jos augimą. Ir vis tik, analizė parodė, kad viena iš šešėlinės ekonomikos Lietuvoje augimo priežasčių yra vis auganti mokesčių našta.

3.3.2. Reguliavimo intensyvumas

Reguliavimo intensyvumas (dažniausiai vertinamas skaičiumi įstatymų ir įvairių ekonominės veiklos taisyklių, kuriomis licencijuojama ekonominė veikla, įvedami darbo rinkos apribojimai ir pan.) laikomas vienu iš svarbiausių šešėlinės ekonomikos veiksnių. Valdžios reguliavimas, pasireiškiantis reikalavimais įsigyti įvairias licencijas ar leidimus ekonominei veiklai vykdyti, darbo rinkos reguliavimas (pvz., savaitinio darbo laiko trukmės nustatymas), tam tikrų prekybos barjerų nustatymas (pvz., mažmeninės prekybos maksimalaus antkainio dydžio nustatymas) lemia ir darbo jėgos kaštų didėjimą, iš dalies apriboja ekonomikos dalyvių laisvę ir priverčia nemažą dalį ekonomikos subjektų pereiti į šešėlinę ekonomiką. Dažniausiai darbdaviai, reaguodami į padidėjusius kaštus ir nenorėdami patirti nuostolių, didina savo produkcijos kainą arba mažina darbuotojų skaičių. Atleisti darbuotojai priversti susirasti kitus pajamų šaltinius, dažniausiai jie pereina į šešėlinę ekonomiką. Intensyvus ekonomikos reguliavimas taip pat gali priversti darbdavius dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje jiems siekiant išvengti padidėjusių kaštų ir teisinių bei administracinių apribojimų.

Lietuvoje yra net dvidešimt penki mokesčiai, kiekvienas iš jų reglamentuojamas atitinkamu mokesčio įstatymu. Remiantis įstatymu priimta nemažai įvairių poįstatyminių teisės aktų, įgyvendinimo nuostatų ir įvairiausių taisyklių. Atitinkamai norint Lietuvoje užsiimti ekonomine veikla būtina įsteigti įmonę, įregistruoti individualią veiklą ar išsiimti verslo liudijimą, suteikiantį teisę verstis atitinkama veikla. Pažvelgus į Lietuvos mokesčių sistemą, akivaizdu, kad įgyvendinamas tikrai intensyvus ir detalus reguliavimas, kas savo ruožtu tik dar labiau stiprina šešėlinės ekonomikos augimą Lietuvoje. Net 37 procentai Lietuvos verslininkų, dirbančių penkiuose ūkio sektoriuose, mano, kad mokesčių administravimas yra vienas iš pagrindinių veiksnių, trukdančių plėtoti verslą Lietuvoje. Konkretūs verslo reguliavimo aspektai, kaip didžiulė kliūtis verslui, yra vertinami nuo 13,4 procentų (verslo licencijavimas ir veiklos leidimai) iki 15,5 procentų (darbo jėgos reguliavimas, muitinės ir prekybos reguliavimas) verslininkų, o bendras reguliavimo intensyvumas, kaip jau minėta, yra viena didžiausių kliūčių daugiau nei trečdaliui verslininkų⁴¹.

Studija parodė, kad Lietuvos bendrovių vadovai 27 procentus savo laiko praleidžia su priežiūros institucijų atstovais – maždaug 40 dienų per metus tenka bendrauti su inspektorais ir kitais tarnautojais iš įvairių vyriausybinių ir savivaldybių institucijų. Daugiausia laiko – 9 dienas tenka

⁴¹ Verslą labiausiai stabdo mokesčių našta, mano Lietuvos verslininkai // verslobanga.lt. <http://www.verslobanga.lt/lt/patark.full/4203d6732797a> [Žiūrėta 2010-11-11]

praleisti su mokesčių inspektorais, nuo jų nedaug atsilieka SD ir darbo bei socialinės apsaugos institucijų pareigūnai (po 8 dienas)⁴².

Taigi, kaip matyti, vis didėjančios šešėlinės ekonomikos Lietuvoje viena iš priežasčių gali būti įvardijama reguliavimo intensyvumas, kuris kas metai vis griežtėja išleidžiant vis naujus teisės aktus ar griežtinant jau galiojančius mokesčių teisės aktus.

3.3.3. Mokesčių moralė

Šešėlinės ekonomikos priežasčių tyrimuose neretai minimas mokesčių moralės⁴³ terminas, kuris suprantamas kaip moralinių principų ir požiūrio į mokesčių įstatymų laikymąsi apibūdinimas. Mokesčių moralė siejama su šalies piliečių požiūriu į socialinę apsaugą, visuomeninių poreikių patenkinimo lygio kilimą, sveikatos apsaugos kokybę bei bendru požiūriu į šalies socialinę politiką, vertinant šiai sričiai skiriamą šalies biudžeto pajamų dalį⁴⁴. F. Schneider ir D. H. Ernste tyrimais nustatė, kad mokesčių moralės lygis priklauso nuo mokesčių administravimo sistemos ir mokesčių administratoriaus elgsenos modelio, t.y., esant stipresnei mokesčių kontrolei ir taikant priverstines mokesčių išieškojimo priemones, formuojasi žemesnė mokesčių moralė nei tais atvejais, kai mokesčių kontrolės intensyvumas yra mažesnis bei mokesčių mokėtojų ir mokesčių administratorių bendradarbiavimas yra glaudesnis. Tačiau taip pat pažymėtina, kad silpna mokesčių kontrolė ir glaudus mokesčių administratorių ir mokesčių mokėtojų bendradarbiavimas sudaro galimybes teisėtam mokesčių sumos sumažinimui (pritaikant palankesnes įstatymų interpretacijas) ir mokesčių vengimui⁴⁵.

Tačiau mokesčių mokėtojo moralę teigiamai veikia valdžios institucijų ir mokesčių mokėtojų elgsena, pvz., pasikeitimas informacija apie sąžiningus ir nesąžiningus mokesčių mokėtojų veiksmus, vyriausybės pasitikėjimo šalies mokesčių mokėtojais demonstravimas. Tai skatina mokesčių mokėtojų pasitikėjimą vyriausybe ir gerina mokesčių mokėtojų moralę.

Iš kitos pusės, mokesčių moralės lygio kritimas lemia moralinės neteisėto elgesio rizikos sumažėjimą ir didina stimulą dirbti šešėlinėje ekonomikoje. Šiais metais, gegužės mėnesį LLRI užsakymu, tyrimų bendrovės „Spinter tyrimai“ atliktos reprezentatyvios apklausos duomenimis, beveik 40 procentų šalies gyventojų 2009 metais yra gavę šešėlinių pajamų. Pajamų vokelyje, nesumokėjus ar nuslėpus dalį mokesčių (neįsigijus verslo liudijimo, neturint individualios veiklos pažymėjimo, pardavus cigaretes, degalus ar alkoholį) dažniausiai teigia gavę 26 – 45 metų didmiesčių

⁴² Verslą labiausiai stabdo mokesčių našta, mano Lietuvos verslininkai // verslobanga.lt. <http://www.verslobanga.lt/lt/patark.full/4203d6732797a> [Žiūrėta 2010-11-11]

⁴³ Kartais tai dar vadinama mokesčine morale – tai vidinė asmens motyvacija mokėti mokesčius, nulemianti asmens pasirinkimą imtis ar nesiimti atitinkamų veiksmų siekiant sumažinti mokamą mokesčių sumą. (lt.wikipedia.org)

⁴⁴ F. Schneider and Dominik H. Enste “Shadow economies: size, causes and consequences”, Journal of economic literature, Vol. XXXVIII, March of 2000, p. 110.

⁴⁵ Jolita Krumplytė „Šešėlinės ekonomikos samprata ir priežasčių analizė“, Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos 2008 Nr. 4 (13), Vilnius, p. 244.

gyventojai. Tyrimo duomenimis, vokeliai paplitę tiek tarp įvairaus išsilavinimo, tiek ir skirtingas pareigas einančių žmonių. Daugiausia gaunančių pajamas vokeliuose tarp darbininkų, techninių darbuotojų (43 proc.) ir smulkių verslininkų, namų šeimininkų ir bedarbių (42 proc.), kiek mažiau, aukščiausio lygio vadovų ar specialistų tarpe (37 proc.)⁴⁶. Labai žymi veiklios visuomenės dalis – kas trečias darbingo amžiaus žmogus – pažeidžia mokesčius įsipareigojimus. Taigi remiantis šiuo tyrimo duomenimis, galima teigti, kad šiandien Lietuvoje mokesčių moralės lygis tikrai žemas. Tam įtakos turi ne tik sunki šalies ekonominė padėtis, bet ir neatsakingi aukštų pareigūnų poelgiai. Žiniasklaida persisunkusi įvairių skandalų ir akiplėšiškų, laikmečio neatitinkančių valdžios išlaidavimo ir kvailų sprendimų pavyzdžių. Akivaizdu, jog tai, kaip daro valdžia, dažniausiai skiriasi nuo to, kaip tvarkytis norėtų Lietuvos žmonės. Taigi, žmonės matydami kaip „neteisingai“ panaudojami jų uždirbti pinigai, praranda stimulą mokėti mokesčius, smunka jų mokesčių mokėjimo moralė.

Visgi mokesčių moralės lygis, susiformavęs šalies gyventojų bendrą moralės, kultūros principų pagrindu, yra veikiamas ne tik vyriausybės ir mokesčių mokėtojų bendradarbiavimo glaudumo, mokesčių mokėtojų požiūrio į sumokėtų mokesčių „teisingą“ panaudojimą šalies piliečių gerovės didinimui, bet ir daugeliu atveju yra glaudžiai susijęs su korupcijos lygiu šalyje ir jos tendencijomis.

3.3.4. Korupcija

Korupcija apima įvairius piktnaudžiavimo vieša valdžia būdus, neteisėtas ir netinkamas priemones, kuriomis siekiama asmeninės naudos. Nustatyta, kad egzistuoja stiprus ryšys tarp korupcijos lygio ir šešėlinės ekonomikos masto. Valdžios atstovams, įgaliotiems vykdyti tam tikras funkcijas, pvz., susijusias su kontrolės veiksmais įvairiose srityse ar sprendimų priėmimu dėl mokesčių administravimo tobulinimo ir pan., yra grėsmė išpajauti į korupcinius santykius ir taip daryti įtaką šešėlinės ekonomikos vystymuisi šalyje. Teigiama, kad šalys, kuriose valstybinės įstaigos efektyviai vykdo savo funkcijas, turi mažesnę šešėlinę ekonomiką, o šalyse, kuriose vyriausybė neužtikrina efektyvaus ir sąžiningo teisėtvarkos bei mokesčių administravimo funkcijų vykdymo, šešėlinės ekonomikos vystymasis yra kur kas spartesnis.

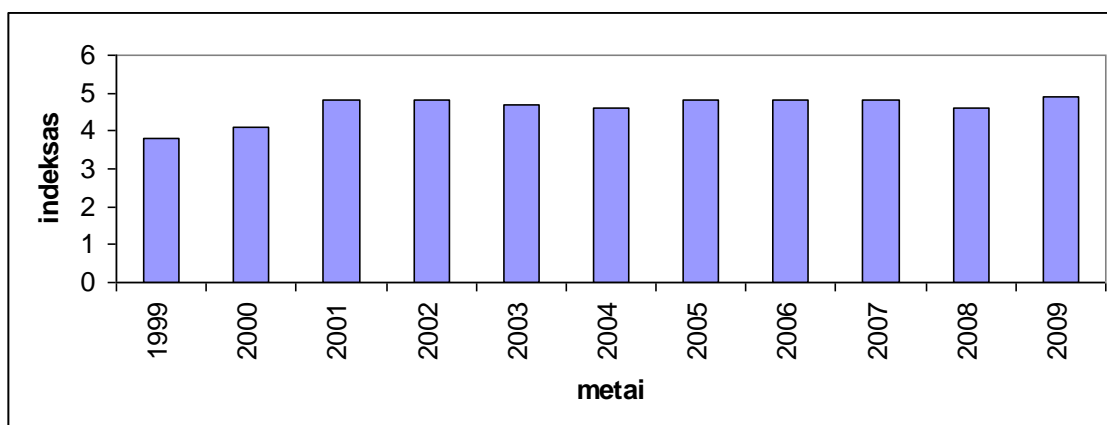
Valstybės korupcijos lygis gali būti nustatytas remiantis korupcijos suvokimo indeksu. **Korupcijos suvokimo indeksas** (toliau KS) – kompleksinis rodiklis, leidžiantis suskirstyti valstybes pagal jų korupcijos lygio vertinimą. Indeksas nustatomas remiantis verslo atstovų apklausomis ir kitais ekspertiniais tyrimais. KS surikiuoja pasaulio šalis pagal suvokimą, kiek korupcija yra paplitusi tarp viešojo sektoriaus tarnautojų ir politikų⁴⁷. Valstybės vertinamos intervale nuo nulio iki dešimt. Dešimt balų reiškia, kad valstybė yra labai „skaidri“ ir joje korupcija beveik neegzistuoja, o nuliui vertinamos

⁴⁶ Pajamos iš šešėlio – kas trečio lietuvių kišenėje // balsas.lt 2010. <http://www.balsas.lt/naujiena/391401/pajamos-is-seselio-kas-trecio-lietuviu-kiseneje> [Žiūrėta 2010-11-11]

⁴⁷ Korupcijos suvokimo indeksas // lt.wikipedia.org 2010. http://lt.wikipedia.org/wiki/Korupcijos_suvokimo_indeksas [Žiūrėta 2010-11-15]

tos valstybės, kurios yra labai korumpuotos. Kaip matyti 9 diagramoje (žr. 9 pav.), Lietuvos korupcijos suvokimo indeksas nesiekia net 5 balų, kas leidžia daryti išvadą, kad visgi Lietuvoje korupcija vis dar klesti, o tai neigiamai veikia ir šalies pasaulinį įvaizdį ir, žinoma, šalies ekonomiką. Korupcija lemia mažesnę viešųjų išlaidų visuomeniniam sektoriui ar išsimokslinimui lygį (skaičiuojant procentais nuo BVP), mažesnę politinį stabilumą, mažiau efektyvią teismų sistemą, augantį biurokratizmą ir ne tokią atsakingą vyriausybę.

Žemiausiais šalies korupcijos suvokimo indeksas buvo 1999 metais – 3,8 balo, tuo tarpu šešėlinė ekonomika tais metais buvo bene didžiausia ir sudarė 22 procentus šalies BVP.



9 pav. Lietuvos korupcijos suvokimo indeksas 1999 – 2009 metais

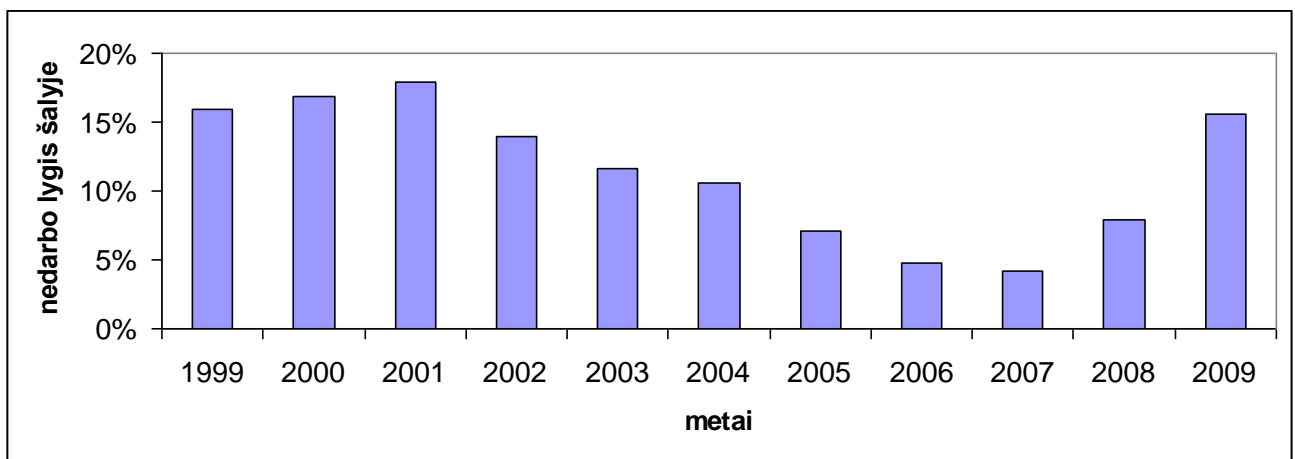
Šaltinis: Transparency International Lietuvos skyrius.

Atitinkamai gerėjant šalies vertinimui korupcijos atžvilgiu, mažėja ir šešėlinė ekonomika šalyje – 2001 metais Lietuvos korupcijos indeksas kyla iki 4,8, o šešėlinė ekonomika krenta iki 19 procentų, 2004 metais korupcijos indeksui smuktelėjus iki 4,6, šešėlinė ekonomika padidėja iki 21%. Taigi kaip matyti šalies korupcijos lygis yra susijęs su šalies šešėlinės ekonomikos dinamika ir yra vienas iš veiksnių, sąlygojančių šešėlinės ekonomikos augimą ar mažėjimą.

3.3.5. Darbo rinkos pokyčiai

Oficiali ir šešėlinė darbo rinkos yra glaudžiai susijusios. Šešėlinių reiškinių darbo rinkoje atsiradimas yra sąlygotas oficialioje darbo rinkoje išaugusių darbo kaštų. Tai apima jau minėtos mokesčių (pajamų mokesčio ir socialinio draudimo įmoku) naštos ir vyriausybinių reguliavimo padidėjimą. Pažymėtina, kad konkretaus asmens sprendimas dirbti šešėlinėje ekonomikoje yra jo reakcija į per didelę mokesčių našta ir per stiprų valstybinį reguliavimą. Pasak LLRI prezidentės Rūtos Vainienės, žmogus, norintis užsiimti individualia veikla, verslu, susiduria su dideliais mokesčiais – todėl slepiasi šešėlyje, o jei nori dirbti, darbą sunku rasti dėl griežtų darbo santykių reguliavimo, todėl

emigruoja⁴⁸. Dėl dabartinės ekonomikos sistemos Lietuvoje šešėlinis darbas dažnai tampa naudingas tiek darbuotojui tiek darbdaviui. Kaip matyti 10 diagramoje (žr. 10 pav.), mažiausias nedarbo lygis Lietuvoje buvo 2007 metais, gruodžio mėnesį jis siekė 4,2 procentus, atitinkamai ir šešėlinė ekonomika 2007 metais sudarė tik 17,8 procento BVP, tai buvo mažiausi šešėlinės ekonomikos rodikliai per 1997 – 2009 metus. Paskutiniaisiais metais (2008 – 2009 metais), nedarbo lygis Lietuvoje ėmė sparčiai kilti, 2009 metų gruodžio mėnesį jis jau siekė 15,6 procento, atitinkamai šešėlinė ekonomika taip pat 2008 – 2009 metais ženkliai padidėjo, nuo 17,8 procento 2007 metais iki 24 procentų 2009 metais.



10 pav. Nedarbo lygis Lietuvoje 1999 – 2009 metais (atitinkamų metų gruodžio mėnesį)

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas

LLRI 26-ajame Lietuvos ekonomikos tyrime pirmą kartą rinkos dalyvių buvo paprašyta įvertinti šešėlinės ekonomikos struktūrą. Tyrimo duomenimis, nelegalus darbas ir neoficialus darbo užmokestis, mokamas „vokeliuose“, sudaro net 23 procentus visos šešėlinės ekonomikos Lietuvoje⁴⁹. Taigi šešėlinė ekonomika ir jos augimas Lietuvoje yra sąlygotas ir vis didėjančio nedarbo lygio oficialiame sektoriuje. Nedarbo lygio didėjimas oficialiame sektoriuje didina šešėlinio darbo sektorių, o tai, žinoma, didina šešėlinės ekonomikos mastą ir augimą.

3.3.6. Socialinės išmokos

Socialinės išmokos, kaip ir visa socialinės apsaugos sistema, laikomi svarbiu šešėlinės ekonomikos ir šešėlinių darbo santykių egzistavimą lemiančiu veiksniumi. Nustatyta, kad socialinės apsaugos sistema gali lemti tam tikrų asmenų sprendimus likti valstybės remiamais asmenimis. Asmuo priima sprendimą netapti oficialios darbo rinkos dalyviu, jei jo ribinė pajamų mokesčio ir socialinio

⁴⁸ Tyrimas: opiausios Lietuvos problemos - nedarbas ir šešėlinė ekonomika // zebra.lt 2010. <http://www.zebra.lt/lt/naujienos/verslas/tyrimas-opiausios-lietuvos-problemos-nedarbas-ir-seseline-ekonomika-213834.html> [Žiūrėta 2010-11-15]

⁴⁹ Ten pat.

draudimo įmokų norma lygi arba artima 100 procentų⁵⁰, t.y. asmuo mano, kad mokesčių našta yra per didelė, todėl vengdamas mokesčių neieško darbo oficialioje rinkoje. Tokie asmenys siekia neprarasti teisės į socialines išmokas, kompensacijas ir lengvatas, todėl pirmenybę teikia ir darbo ieškosi šešėlinėje darbo rinkoje. Vilniaus teritorinės darbo biržos apklausos duomenimis (žr. 3 priedą), 2010 metais net 55 procentai apklaustųjų bedarbių į Vilniaus teritorinę darbo biržą kreipėsi tik dėl socialinių garantijų ar dėl nedarbo draudimo išmokos. Tuo tarpu siekį susirasti nuolatinį ar laikiną darbą, kaip kreipimosi priežastį, nurodė tik 45 procentai apklaustųjų⁵¹. Akivaizdu, kad dėl šalį slegiančio ekonominio sunkmečio ir pakankamai aukštos mokesčių naštos, pastaraisiais metais vis daugiau asmenų siekia tapti ar likti valstybės „išlaikytiniais“. Tačiau stebint vis didėjančią šešėlinę ekonomiką Lietuvoje, galima daryti išvada, kad didžioji dalis „oficialių bedarbių“, gaunančių socialines išmokas, visgi dirba šešėliniame darbo sektoriuje.

Taigi Lietuvos socialinės apsaugos sistema, užtikrinanti palyginti nemažą socialinių išmokų lygį, iš asmenų, gaunančių įvairias pašalpas ir kompensacijas, „atima“ norą ieškotis darbo oficialioje ekonomikoje, kadangi jų bendrosios pajamos (neturint oficialaus darbo, bet gaunant socialines išmokas ir papildomas pajamas įsidarbinus nelegaliai) tampa gerokai didesnės nei gaunamas darbo užmokestis oficialioje darbo rinkoje. Noro dirbti oficialioje darbo rinkoje taip pat neskatina ir silpna socialinių išmokų priklausomybė nuo mokamų įmokų dydžio. Jei kokia nors išmoka, pavyzdžiui nedarbo draudimo išmoka būtų tiesiog proporcinga per pastaruosius keletą metų sumokėtai įmokų sumai, paskata dirbti oficialiai išaugtų, nes žmogus žinotų, kad daugiau sumokėjęs, nelaimės (darbo netekimo) atveju gaus didesnes išmokas. Tačiau šiuo metu mokėti galima keliolika kartų daugiau, o išmoka vargu ar padidės dvigubai.

3.4. Siūlomos šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonės Lietuvoje

2011 metų vyriausybės patvirtintame biudžeto projekte skelbiamas „karas“ vis didėjančiai šešėlinei ekonomikai. Pirmiausia bus kovojama su kontrabanda – į šalies biudžetą planuojama surinkti 400 mln. litų iš akcizų, taip pat ir su mokesčių slėpimu – papildomai planuojama surinkti dar 700 mln. litų. Iš viso 2011 metai vyriausybė iš šešėlinės ekonomikos planuoja „ištraukti“ per 1 mlrd. litų. Tačiau pasigendama vieno labai svarbaus dalyko, tai yra įvardijamų konkrečių priemonių ir būdų, kuriais užsibrėžtas tikslas būtų įgyvendintas, o ne tik liktų žodinė deklaracija. Atsižvelgiant į tai, kad šešėlinė ekonomika Lietuvoje augimo tempas gerokai pagreitėjo, ministro pirmininko buvo sudaryta darbo grupė. Ši grupė, išanalizavusi pažeidimus, kurie, kaip manoma, kelia didžiausią grėsmę šalies

⁵⁰ Jolita Krumplytė „Šešėlinės ekonomikos samprata ir priežasčių analizė“, *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos* 2008 Nr. 4 (13), Vilnius, p. 247.

⁵¹ Apklausos bedarbių motyvacijai išsiaiškinti rezultatai // Lietuvos darbo birža 2010.

[http://www.ldb.lt/TDB/Vilnius/Paslaugos/Documents/Bedarbiu%20motyvacija%202010%20m%20\(%20Nr.2\)RASOS.pdf](http://www.ldb.lt/TDB/Vilnius/Paslaugos/Documents/Bedarbiu%20motyvacija%202010%20m%20(%20Nr.2)RASOS.pdf) [Žiūrėta 2010-11-15]

ekonomikai (pvz., pridėtinės vertės mokesčio (toliau PVM) grobstymas, „vokeliai“, nelegalus darbas, kontrabanda ir kt.), pristatė pasiūlymus oficialiai neapskaitytai ekonomikai mažinti. Keletą iš jų galima paminėti:

- 1) Verslo liudijimus išduoti trumpesniai nei mėnesio laikotarpiui.
- 2) Susiaurinti verslo liudijimų sąrašą atlikti pavojingus darbus, pavyzdžiui, siūloma neišduoti verslo liudijimų kasybai, statybų sektoriui.
- 3) Atsakomybę už mokesčių slėpimą taikyti ne tik fiziniam asmeniui (įmonės direktoriui), bet ir juridiniam asmeniui (įmonė turėtų atsakyti savo turtu).
- 4) Taikyti supaprastintą bylų nagrinėjimo tvarką PVM grobstymo atvejais.
- 5) Taikyti ribojimus viešojo pirkimo, ES paramos gavimo srityje toms įmonėms, kurios padaro šurkščių pažeidimų mokesčių mokėjimo, darbo santykių srityje.
- 6) Sukurti socialiai atsakingos įmonės apibrėžtį ir tokioms įmonėms taikyti tam tikras privilegijas, propaguoti skaidrų verslą.
- 7) Parengti projektą dėl socialinio informavimo žiniasklaidoje apie šešėlinės ekonomikos prevenciją.
- 8) Griežtinti atsakomybę už pakartotinius kontrabandos gabenimo atvejus.
- 9) Taikyti grynujų pinigų deklaravimą įvežant į šalį didesnę nei 10 tūkst. eurų sumą iš kitų ES šalių⁵².

Tačiau LLRI eksperto Vytauto Žukausko teigimu, iš visų dvidešimt penkių siūlomų priemonių, net dvidešimt dvi priemonės yra nukreiptos į griežtesnę kontrolę, reguliavimą, didesnę baudžiamąją atsakomybę už šešėlinę veiklą. Priemonės, kurios savo esme nepakliūna į bausmių už šešėlinę veiklą kategoriją yra vos trys. Pirma – apibrėžti „socialiai atsakingos įmonės“ sąvoką ir numatyti priemones, skatinančias šias įmones. Antra – socialinė reklama ir socialinės akcijos prieš šešėlinę ekonomiką. Trečia – minimalaus verslo liudijimo išdavimo laikotarpio trumpinimas. Tačiau čia pat besiverčiantiems pagal verslo liudijimus užkraunami papildomi reikalavimai ir apribojimai, pvz., siūloma peržiūrėti verslo liudijimų išdavimo sąrašą ir iš jo išbraukti darbus, susijusius su pavojais. Taip dar labiau siaurinamas veiklų, kuriomis galima verstis turint verslo liudijimą sąrašas. Taigi paskelbtas priemonės galima suskirstyti į tris grupes:

- griežtesnės kontrolės,
- visuomenės informavimo,
- paskatų mažinimo užsiimti nelegalia veikla.

Kalbant apie priemones, numatančias griežtesnę kontrolę ir didesnes bausmes, galima teigti, kad tai tradicinis kovos su šešėline ekonomika būdas, kuriuo bandoma užgniaužti nelegalios ekonominės

⁵² A. Matiliauskas. Šešėlinė ekonomika: kas ketvirtas litas - nelegalus?// buhalteris.lt 2009. http://www.buhalteris.lt/index.php?cid=20859&new_id=289736 [Žiūrėta 2010-11-20]

veiklos apraiškas nesistengiant aiškintis jos priežasčių. Šios priemonės yra tik riboto veiksmingumo, didinančios veiklos šešėlyje riziką, tačiau nemažinančios veiklos šešėlyje paskatų. Priemonės, kurios skirtos visuomenei informuoti, ekspertų vertinamos skeptiškai, nes tam bus leidžiami mokesčių mokėtojų pinigai, surinkti padidinus mokesčius, be to, sunkius laikus išgyvenantys žmonės vargiai patikėtų, kad nuoširdžiai mokami mokesčiai palengvins jų padėtį. Priemonių, griežtinančių kontrolę, ratą papildoma siūloma teisingumo ministro Remigijaus Šimašiaus atitinkamų Baudžiamojo kodekso nuostatų pakeitimais, susiję su kontrabanda. Siūloma įvesti „apysunkių nusikaltimų kategoriją“, t. y. norima bausti už kontrabandos, kurios vertė siekia 50 minimalių pragyvenimo lygių (toliau MGL) (tai siektų 6,5 tūkst. litų), gabenimą. Tokiu atveju asmeniui būtų skiriama bauda arba laisvės atėmimas iki 4 metų. Teigiama, kad tai leis išaiškinti kontrabandos organizatorius ir grandines, nes dabar, kai dažniausiai skiriama tik administracinė bauda, kuri dažniausiai įtraukiama į kontrabandinių prekių savikainą, nelieka atgrasančio vaidmens. Pagal dabartinį reglamentavimą baudžiamoji atsakomybė kyla, kai kontrabandos vertė yra daugiau nei 250 MGL, t.y. apie 36 tūkstančius litų, kitais atvejais numatyta tik administracinė atsakomybė. Taigi bendros valdžios siūlomos priemonės daugiausiai nukreiptos į atsakomybės didinimą ir atgrasymą nuo paskatų pereiti į šešėlinę ekonomiką.

Kaip žinia, pagrindinis valstybės pajamų šaltinis yra mokesčiai, už kurių administravimą ir surinkimą yra atsakinga VMI su apskričių inspekcijomis. VMI yra parengusi Konsoliduotą mokesčių mokėjimo užtikrinimo 2010 m. priemonių planą, kuriame numatytos mokesčių mokėjimui įtaką darančios rizikos poveikio mažinimo priemonės, jų įgyvendinimui skirtini išteklių ir jų vykdymo vertinimo kriterijai bei siektini tikslai. Tačiau šis planas yra vidinis VMI dokumentas ir nėra viešinamas. Tai nenuostabu, mat taip siekiama užtikrinti numatytųjų priemonių veiksmingumą ir efektyvumą, nes tam tikrų priemonių ar priemonių grupių paviešinimas gali sužlugdyti priemonių įgyvendinimą ar jų efektyvumą. Tačiau VMI yra viešai paskelbusi nemažai kitų priemonių, kuriomis, jos teigimu, yra siekiama sumažinti šešėlinę ekonomiką Lietuvoje. Pirmiausia, kaip priemonę šešėlinei ekonomikai mažinti, mokesčių inspekcija įvardija bendrų rodiklių ir specifikos, būdingos tik tai ekonomikos šakai ar šalie regionui, analizę. Atsižvelgiant į gautus rezultatus, taikomas kompleksinis mokesčių mokėtojų kontrolės modelis, t.y. taikomos skirtingos, tačiau tarpusavyje suderintos kontrolės formos. VMI, siekdama suprasti verslo specifiką, organizuoja asociacijų susitikimus, taip pat renkamos racionaliausios ir efektyviausios tiesioginio poveikio priemonės, tokios kaip tikrinimas, vizitavimas, kurių metu surenkama informacija apie įmonės veiklą, stebimi jos veiklos rezultatai. Kaip vieną iš pasiteisinusių metodų VMI mini nuolatinį veiklos stebėjimą, t.y. keli VMI pareigūnai nepertraukiamai stebi įmonės veiklą, tačiau tiesiogiai nesikiša į ten vykstančius procesus. Pritaikius šį metodą ir stebint vieną iš parduotuvių, parduotuvės apyvarta per dieną padidėjo 1000 litų. Stebint vieną iš baldų gamybos įmonių, iš esmės pasikeitė įmonės užsakovų sudėtis. Jei iki VMI apsilankymo fiziniai asmenys nesudarė 10 procentų, tai stebėjimo metu tai viršijo 50 procentų visų užsakovų, o

bendrovės apyvarta taip pat gerokai padidėjo. Pritaikius stebėjimo metodą, kaip teigia VMI, išryškėjo dar vienas reiškinys – ilgiau stebimose įmonėse nebelieka darbuotojų, dirbančių ne visą darbo laiką, jei visi įforminami visai darbo dienai.

Kaip priemonę kovoje su šešėline ekonomika VMI įvardija bendradarbiavimą su mokesčių mokėtojais, taip pat pagalbos verslui teikimą. Atsižvelgiant į sunkią ekonominę padėtį šalyje, mokesčių mokėtojams suteikiama galimybė mokesčių nepriemokos terminą atidėti arba išdėstyti. VMI ir toliau siekia supaprastinti mokesčių procedūras, padaryti jas patogias bei šiuolaikiškas, tobulinama elektroninė deklaravimo sistema, supaprastintas akcizais apmokestinamų prekių gabenimas, sudaryta galimybė PVM susigrąžinti elektroniniu būdu ir kt. Kovoti su šešėline ekonomika mokesčių administratoriui taip pat padeda specialiai tam sukurtas pasitikėjimo telefonas. Kaip teigiama, šiuo metu tai yra ne tik informacinis įrankis, skirtas pranešti apie atlyginimus „vokeliuose“ ar kitus mokesčius pažeidimus, bet ir pagalbinė priemonė analizuojant pokyčius šalies versle, padedanti atskleisti naujas mokesčių nemokėjimo tendencijas ir jau žinomų modelių paplitimą.

Ekonomistai Edikas Laukaitis ir Valantinas Navickas, išanalizavę Jungtinėse Amerikos Valstijose taikomus šešėlinės ekonomikos mažinimo metodus, pateikia keletą pritaikomų metodų ir Lietuvoje. Jie siūlo įtesinti brangaus turto skubaus areštavimo galimybę be teismo procedūrų, jei turima įrodymų, kad turtas buvo įsigytas už neteisėtai įgytus pinigus ar neteisėtu būdu. Siūloma konfiskuotą kontrabandą (kokybišką ir vartojimui tinkamą alkoholi, rūkalus, plataus vartojimo pramonines prekes ir kt.) ne sunaikinti, kaip daroma iki šiol, bet parduoti aukcione legalioms prekybos bendrovėms 20 – 30 procentų žemesnėmis už rinkos kainomis (kad šios bendrovės galėtų legaliai užsidirbti ir sumokėti pagal įstatymus priklausančius mokesčius), gautus pinigus pervedant į valstybės biudžetą ir pvz. teisėsaugos pareigūnų premijavimo fondus⁵³. Taip pat akcentuojama būtinybė liberalizuoti, supaprastinti Lietuvos mokesčių sistemą ir taip sumažinti mokesčių administravimo kaštus. Autoriai pateikia siūlymą reformuoti socialinio draudimo sistemą iš privalomos į savanorišką bei siūlo įvesti visuotinę privalomą gyventojų pajamų deklaravimą.

Kalbant apie visuotinę privalomąją gyventojų pajamų deklaravimą, vertėtų paanalizuoti šios priemonės galimus privalumus bei trūkumus, ir kodėl apie tai jau senai kalbama bet vis atidėliojamas šios priemonės įteisinimas.

Pagal šiuo metu galiojančią tvarką, pajamų ir turto deklaracijas teikia apie 100 tūkstančių valstybės tarnautojų, kitaip dar vadinamų viešųjų asmenų, ir jų šeimos narių. Deklaracijose pateikiama informacija apie jų turimą turtą, paskolintas ir pasiskolintas lėšas, dovanų gautą vertingą turtą bei informacija apie turimus vertybinius popierius ir kt. Apie kitų asmenų, nepatenkančių į deklaracijas privalančių pateikti asmenų ratą, turimą turtą yra sužinoma iš įvairių duomenų bazių. VMI gauna

⁵³ E. Laukaitis, V. Navickas „Application of the USA methods and experience in controlling shadow economy in Lithuania“, Engineering economics, 2004 No. 2 (37), p. 62.

informacijos iš Valstybinė įmonės „Registrų centras“, iš notarų, iš bankų, iš draudimo įmonių, bei iš kitų šaltinių. Pasitelkiant gautą informaciją, VMI atlieka tik tam tikrus patikrinimus pagal rizikos kriterijus, žinoma, tikrinami tik rizikingiausi labiausiai įtarimus keliantys atvejai, tad tai neužtikrina pakankamos ir efektyvios priežiūros ir kontrolės. Visuotinio deklaravimo dėka gauti duomenys būtų labai naudingi tiriant įvairius ekonominius nusikaltimus, pvz. nustatant asmenis, kurie verčiasi kontrabanda. Pareiga deklaruoti savo pajamas ir esant tam tikroms aplinkybėms jas pagrįsti, asmenis gali ir atgrasyti nuo ketinimų verstis nelegalia veikla. Kaip visuotino pajamų ir turto deklaravimo privalumą būtų galima įvardinti tai, kad būtų pateiktas aiškus šalies gyventojų turimo turto vaizdas, nes esant dabartiniai deklaravimo tvarkai, to neįmanoma padaryti. Šiuo metu deklaracijas privalantys pateikti asmenys dažniausiai savo turimą turtą perrašo giminaičiams, kuriems deklaracijų teikti neprivaloma, tad gaunama informacija yra iškraipoma ir neatitinka realios situacijos.

Tačiau visuotinio pajamų ir turto deklaravimo idėja yra vis atidėliojama, nes visuomenė pajustų papildomai užkrautą administravimo našta, o ne naudą. Labiausiai tai apsunkintų tuos asmenis, kurie gauna tik legalias pajamas, kurias VMI be vargo gali matyti Sodros duomenų bazėje. Paskaičiuota, kad siekis įvesti visuotinę pajamų ir turto deklaravimą, mokesčių mokėtojams kainuotų apie 85 mln. litų, to sunkmečio laikotarpiu valstybė sau tikrai negalėtų leisti. Juolab, žiūrint į pasaulinę valstybių praktiką, nėra žinoma tokios valstybės, kurioje būtų privalomas turto ir pajamų deklaravimas, taikomas apskritai visiems gyventojams. Užuoat nustačius privalomą deklaravimą visiems piliečiams, naudingiau būtų, pasitelkiant turimą informaciją, identifikuoti tas grupes asmenų, kurie linkę slėpti mokesčius ar veikti šešėlyje, ir būtent jiems taikyti privalomą deklaravimą. Taip pat būtina pabrėžti, kad pajamų deklaravimas problemos neišspręs, būtina analizuoti ir tai, kas vyksta su tomis pajamomis: ar išlaidos, investicijos į nekilnojamąjį turtą, akcijas dera su gaunamomis pajamomis. Tad neatmetant pajamų ir turto deklaravimo, kaip vienos iš priemonių kovojant su šešėline ekonomika, priimtinesnis variantas būtų išplėsti asmenų, kuriems privalomas pajamų ir turto deklaravimas, ratą, o ne nustatyti tai visiems asmenims taip tik dar padidinat administravimo našta.

Kaip vieną iš pagrindinių šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonių LLRI ekspertas V. Žukauskas nurodo mokesčių naštos mažinimą. Tai ypač svarbu šiuo metu, kai šalį slegia ekonominiai sunkumai. Verslas traukiasi į šešėlį ne todėl, kad nori išvengti mokesčių ir taip maksimalizuoti savo pelnus, o todėl, kad tai vienintelė išeitis išgyventi ekonominį sunkmetį ir nebankrutuoti. Atliktoje šešėlinės ekonomikos priežasčių analizėje (žr. 3.3. poskyrį) matyti, kad mokesčių naštos dydis tiesiogiai veikia šešėlinės ekonomikos dydį, tad mokesčių naštos sumažinimas būtų bene veiksmingiausia šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonių. Tačiau valdžia, nors ir suvokdama šios priemonės veiksmingumą, atsisako mažinti mokesčius dėl itin sunkios valstybės finansų padėties.

Taigi, kaip matyti, siūloma iš ties daug priemonių kovai su šešėline ekonomika, tačiau būtina pabrėžti, kad neužtenka pasirinkti vieną ar kelias neva geriausiais priemones, būtinas kompleksinis

priemonių planas, kuris apimtų kiek galima daugiau veiksnių, darančių įtaką šešėlinės ekonomikos augimui. Taip pat vertėtų nepamiršti, kad priemonių ir įvairiausių planų galimą sukurti labai daug, tačiau ar valstybė finansiškai pajėgi tuos planus įgyvendinti, ar siekiant gauti lėšų planų įgyvendinimui nebus atitinkamai didinami mokesčiai ir griežtinamas administravimas. Tad pradėdant įgyvendinti bet kokį šešėlinės ekonomikos mažinimo planą, vertėtų įvertinti visus šio plano privalumus ir trūkumus bei jo naudą visuomenei.

IŠVADOS IR REKOMENDACIJOS

Šiame darbe, remiantis Lietuvos ir užsienio literatūra, buvo pasiektas išsikeltas tikslas – išnagrinėti ir pateikti pagrindinius šešėlinės ekonomikos aspektus Lietuvoje. Remiantis teorine medžiaga bei atlikto tyrimo (analizės) rezultatais galima daryti šias išvadas:

1. Šešėlinė ekonomika yra daugialypis ir nevienareikšmiškai vertinamas reiškinys. Tiek Lietuvos, tiek užsienio moksliniuose tyrimuose pateikiama šešėlinės ekonomikos koncepcijų įvairovė lėmė daugelio šio reiškinio terminų ir klasifikacijų atsiradimą. Todėl iki šiol šešėlinės ekonomikos sąvoka nėra nusistovėjusi.

REKOMENDACIJA. *Kiekvienas tyrėjas, prieš pradėdamas šešėlinės ekonomikos tyrimą, turėtų pasirinkti ir tiksliai įvardinti tokį šešėlinės ekonomikos apibrėžimą, kuris būtų tinkamiausias, priklausomai nuo atliekamo tyrimo tikslų.*

2. Vertinant šešėlinę ekonomiką Lietuvoje šiame darbe pasirinkta šešėlinės ekonomikos sąvoka, kuri apima tą ekonomikos dalį, kuri atspindi nukrypimus nuo oficialios valdžios teisės aktais reglamentuotos tvarkos.
3. Šešėlinei ekonomikai įvertinti gali būti naudojami tiesioginiai, netiesioginiai ir mišrūs įvertinimo metodai. Tiesioginiai metodai apima įvairias apklausas ir auditus, netiesioginiai metodai – tai pajamų ir išlaidų skirtumo apskaičiavimas, skirtumas tarp oficialiojo ir realaus darbo jėgos skaičiaus, pinigų paklausos, sandorių ir elektros suvartojimo metodai. Skaičiuojant mišriu metodu (MIMIC), sudaromi statistiniai modeliai, kurie įvertina daugelį kintamųjų, susijusių su šešėline ekonomika. Lietuvoje šešėlinei ekonomikai apskaičiuoti SD, LLRI ir VMI taiko tiesioginius šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodus.

REKOMENDACIJA. *Pagrindinėms institucijoms, atliekančioms šešėlinės ekonomikos dydžio matavimus, taikyti ne tik tiesioginius šešėlinės ekonomikos vertinimo metodus, bet ir rekomenduojama įvertinti šešėlinę ekonomiką kur kas tikslesniu ir daugelyje šalių taikomu netiesioginiu pinigų paklausos metodu.*

4. Šiame darbe šešėlinės ekonomikos dydžiui įvertinti pasirinktas P. M. Gutmann pinigų paklausos metodas, kaip vienas iš tiksliausių ir plačiausiai naudojamų metodų daugelyje pasaulio šalių.

5. Atliktas šešėlinės ekonomikos dydžio įvertinimas pagal P. M. Gutamann pinigų paklausos metodą parodė, kad šešėlinė ekonomika Lietuvoje nuo 16,15 procento 2007 metais išaugo iki 22,29 procento 2009 metais. Prognozuojama kad 2010 metais ji jau sudarys 27 procentus nuo BVP, todėl galima teigti, kad atliktas tyrimas patvirtino šio darbo hipotezę.
6. Lyginant atlikto tyrimo duomenis su oficialiai skelbiamais šešėlinės ekonomikos rodikliais, gaunami skirtingi rezultatai. Tiek SD, tiek LLRI, tiek ir užsienio tyrėjai pateikia skirtingus šešėlinės ekonomikos dydžius. Taigi analizuojant to paties laikotarpio duomenis, tačiau taikant skirtingus metodus yra gaunami skirtingi rezultatai.

REKOMENDACIJA. *Siekiant gauti kuo tikslesnius rezultatus, šešėlinę ekonomiką vertėtų vertinti keliais metodais, o ne pasikliauti tik vienu iš jų.*

7. Prieš pradėdant taikyti įvairias šešėlinės ekonomikos mažinimo priemones, būtina išsiaiškinti, kokios yra pagrindinės šešėlinės ekonomikos priežastys Lietuvoje. Pagrindinėmis didėjančios šešėlinės ekonomikos priežastimis galima įvardinti didėjančią mokesčių naštą, intensyvų teisinį reguliavimą, žemą Lietuvos subjektų mokesčių moralę, žemą šalies korupcijos indeksą bei aukštą nedarbo lygį ir pernelyg mažą valstybės mokamų socialinių išmokų priklausomybę nuo gauto darbo užmokesčio.
8. Vyriausybė išsikėlė tikslą į 2011 metų biudžetą papildomai surinkti apie vieną milijardą lėšų iš šešėlinės ekonomikos. Šiam tikslui pasiekti yra įgyvendinamos įvairios šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonės. Vyriausybės pasiūlytas galima suskirstyti į tris grupes: griežtesnės kontrolės, visuomenės informavimo, paskatų mažinimo užsiimti nelegalia veikla. Tačiau didžioji dalis priemonių yra nukreiptos į kontrolės griežtinimą.

REKOMENDACIJA. *Priimant politinius sprendimus, susijusius su šešėlinės ekonomikos mažinimu, būtina atsakingai pasverti ir įvertinti tokio sprendimo įtaką ne tik šešėlinei ekonomikai bet ir visuomenei, kokios galimos tokio sprendimo pasekmės ilgesniu laikotarpiu.*

9. Kaip galimos alternatyvios šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonės įvardijamos ir mokesčių administratorių bendradarbiavimo stiprinimas su mokesčių mokėtojais, siūlymas įteisinti brangaus turto skubaus areštavimo galimybę be teismo procedūrų, jei turima įrodymų, kad turtas buvo įsigytas už neteisėtai įgytus pinigus ar neteisėtu būdu. Su šešėline ekonomika būtų galima kovoti išplečiant asmenų ratą, kuriems būtų privalomas kasmetinis pajamų deklaravimas. Efektyvi šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonė galėtų būti prievolė deklaruoti įvežant į šalį didesnę nei 10 tūkst. eurų sumą iš kitų ES šalių, bei griežtesnis

atsiskaitymų reguliavimas grynaisiais pinigais. Tačiau viena iš svarbiausių šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonių yra mokestinės naštos mažinimas.

REKOMENDACIJA. *Siekiant kovoti su šešėline ekonomika neužtenka pasirinkti vieną priemonę, būtinas kompleksinis priemonių planas, tačiau pagrindinė priemonė turėtų būti mokestinės naštos ir reguliavimo intensyvumo mažinimas, o ne atsakomybės griežtinimas.*

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. **1 – asis Lietuvo ekonomikos tyrimas 1997/1998.**
http://www2.lrinka.lt/index.php/analitiniai_darbai/1_asis_lietuvos_ekonomikos_tyrimas_19971998/2376 [Žiūrėta 2010 06 17]
2. **A. Matiliauskas.** Šešėlinė ekonomika: kas ketvirtas litas - nelegalus?
http://www.buhalteris.lt/index.php?cid=20859&new_id=289736 [Žiūrėta 2010-11-20]
3. **A. Misiūnas** Šešėlinės ekonomikos egzistavimo priežastys ir padariniai // Pinigų studijos, 1999, Nr. 1., p. 21 – 29. http://www.lbank.lt/lt/leidiniai/pinigu_studijos1999_1/misiunas.pdf [žiūrėta 2010 06 17]
4. **Apklauso bedarbių motyvacijai išsiaiškinti rezultatai** // Lietuvos darbo birža 2010. [http://www.ldb.lt/TDB/Vilnius/Paslaugos/Documents/Bedarbiu%20motyvacija%202010%20m%20\(%20Nr.2\)RASOS.pdf](http://www.ldb.lt/TDB/Vilnius/Paslaugos/Documents/Bedarbiu%20motyvacija%202010%20m%20(%20Nr.2)RASOS.pdf) [Žiūrėta 2010 11 15]
5. **E. Laukaitis, V. Navickas** Application of the USA methods and experience in controlling shadow economy in Lithuania // Engineering economics, 2004, No. 2 (37), ISSN 1392-2785.
6. **Ekspertai: Lietuvoje šešėlinė ekonomika sudaro 32,4 procento BVP.**
<http://www.balsas.lt/naujiena/504945/ekspertai-lietuvoje-seseline-ekonomika-sudaro-32-4-procento-bvp> [Žiūrėta 2010-11-18]
7. **F. Schneider** Shadow economy // Shadow Economy Encyclopedia, Austria, 2002 June. – URL <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/Encyclopedia.PDF>
8. **F. Schneider** Shadow economies around the world: what we really know? // IAW – Diskussionspapiere: discussion paper. – Tübingen, No.16, 2004, ISSN 1617-5654. – URL: http://www.iaw.edu/RePEc/iaw/pdf/iaw_dp_16.pdf
9. **F. Schneider** The size and development of the shadow economies and shadow economy labour force of 16 Central and South American and 21 OECD countries: First results for the 90s // First draft, 2002 February. – URL: http://www.lex.unict.it/eurolabor/ricerca/dossier/dossier7/cap1/studi_schneider/schneider2003_america.pdf
10. **F. Schneider** The size and development of the shadow economy around the world and the relation to hard to tax // First version, Atlanta, 2003 April. – URL: http://aysps.gsu.edu/isp/files/ISP_CONFERENCE_HARD_TO_TAX_SCHNIDER_PAPER.pdf

11. **F. Schneider, D. H. Enste** Shadow economies around the world – size, causes and consequences // CESifo working paper series, No. 196, 1999 September. – URL: <http://www.cesifo-group.de/pls/guestci/download/F4047/WP196.PDF>
12. **F. Schneider, Dominik H. Enste** Shadow economies: size, causes and consequences // Journal of economic literature, Vol. XXXVIII, 2000 March, p. 77–114 – URL: <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/JEL.pdf>
13. **G. Startienė, K. Trimonis** Oficialiai neapskaitytos ekonomikos mastas // Ekonomika ir vadyba. – Kaunas, 2009, Nr.14, p. 976–983. – ISSN 1882-6515.
14. **H. Ahumada et al.** The monetary method to measure the shadow economy: The forgotten problem of the initial conditions.
http://sites.google.com/site/alvaredo/Home/ECOLET3957_final2.pdf [Žiūrėta 2010-10-26]
15. **Household electricity approach** // wikipedia.org 2010.
http://en.wikipedia.org/wiki/Household_electricity_approach#The_Formula_for_the_Household_Electricity_Approach [Žiūrėta 2010 10 29]
16. **Hussain et al.** Estimating the black economy through Monetary approach: a case study of Pakistan. http://mpira.ub.uni-muenchen.de/8153/1/MPRA_paper_8153.pdf [Žiūrėta 2010 10 30]
17. **J. Hanousek, F. Palda** Some problems with electricity and money methods when used to measure tax evasion in a transition economy. – URL: <http://home.cerge-ei.cz/hanousek/ProblemsUE.pdf> [Žiūrėta 2010 10 28]
18. **J. Krumplytė.** Šešėlinės ekonomikos samprata ir priežasčių analizė // Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos. – Vilnius, 2008, Nr. 4 (13), p. 238–250. – ISSN 1648-9098.
19. **J. Markeliavičius.** Oficialiai neapskaitytos ekonomikos vertinimas ES statistinių reikalavimų kontekste. http://www.stat.gov.lt/uploads/docs/neapskaityta_ekonomika_2007_11.ppt [Žiūrėta 2010-11-18]
20. **Korupcijos suvokimo indeksas.** http://lt.wikipedia.org/wiki/Korupcijos_suvokimo_indeksas [Žiūrėta 2010 11 15]
21. **Laisvosios laisvosios rinkos institutas.** Lietuvos ekonomikos tyrimas 2006/2007 (2) // Vilnius, 2007. – ISSN 1648-4673
22. **Lietuvos ekonomikos tyrimas 2009/2010 (2).** <http://www.lrinka.lt/Pranesim/LET2010.pdf> [žiūrėta 2010 11 13]
23. **M. E. Sharpe.** What is the underground economy // The Japanese Economy, 2007, Vol. 34, No. 2, p. 7-19. – ISSN 1097-203X.
24. **O. Lippert, M. Walker.** The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact // The Frazer Institute, Vancouver, 1997. – 100 p. – ISBN 0-88975-169-2.

25. **P. Adlys, L. Babrauskienė.** Neapskaityta ekonomika: sampratos, tyrimai, problemos // Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 1997, Vilnius.
26. **P. Gylis.** Ekonomika, antieconomika ir globalizacija // Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008. – 443 p. – ISBN 978-9955-33-170-4.
27. **Pajamos iš šešėlio – kas trečio lietuvių kišenėje.**
<http://www.balsas.lt/naujiena/391401/pajamos-is-seselio-kas-trecio-lietuviu-kiseneje> [Žiūrėta 2010 11 11]
28. **Peter M. Gutmann.** The Subterranean Economy // Financial Analyst Journal, 1977 November/December, Vol. 33, No. 6, p. 26–34. – ISSN 1097-203X.
29. **Phillip D. Cagan.** http://en.wikipedia.org/wiki/Phillip_D._Cagan [Žiūrėta 2010 10 26]
30. **R. Buziarnescu et al.** Methods and estimation models of underground economy // University of Craiova, 2009, p. 71–82.
<http://fse.tibiscus.ro/anale/Lucrari2009/013.%20Buziarnescu,%20Nanu,%20Spulbar.pdf>
 [Žiūrėta 2010 10 29]
31. **Tyrimas: opiausios Lietuvos problemos – nedarbas ir šešėlinė ekonomika.**
<http://www.zebra.lt/lt/naujienos/verslas/tyrimas-opiausios-lietuvos-problemos-nedarbas-ir-seseline-ekonomika-213834.html> [Žiūrėta 2010 11 15]
32. **Tyrimas: šešėlių Lietuvoje renkami 4 iš 10.**
http://www.maistprofasajunga.lt/index.php?option=com_content&task=view&id=1523&Itemid=1 [Žiūrėta 2010 11 18]
33. **V. Tanzi.** The shadow economy, its causes and its consequences // International Seminar on the Shadow Economy Index in Brazil. Brazilian Institute of Ethics in competition, 12 March 2002, Rio de Janeiro.
http://www.etc.org.br/user_file/shadowEconomy/03_Artigo_Tanzi_Shadow_Economy.pdf
 [Žiūrėta 2010 10 26]
34. **V. Žukauskas.** Šešėlio skaičiavimo metodika – šešėlyje.
http://www.lrinka.lt/index.php/meniu/ziniasklaidai/straipsniai_ir_komentarai/seselio_skaiciavimo_metodika_seselyje/5429 [Žiūrėta 2010 11 22]
35. **Valstybinės mokesčių inspekcijos prie Finansų ministerijos 2009 metų veiklos ataskaita.**
<http://www.vmi.lt/lt/?itemId=100461353> [Žiūrėta 2010 11 22]
36. **Verslą labiausiai stabdo mokesčių našta, mano Lietuvos verslininkai.**
<http://www.verslobanga.lt/lt/patark.full/4203d6732797a> [Žiūrėta 2010 11 11]

ANOTACIJA

Pavlova S. „Šešėlinė ekonomika Lietuvoje“ / Finansų teisės magistro baigiamasis darbas. Vadovas doc. dr. M. Strumskis. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, Ekonomikos ir finansų valdymo fakultetas, Finansų ir mokesčių katedra, 2010 metai. – 66 p.

Magistro baigiamajame darbe išanalizuoti ir įvertinti svarbiausi šešėlinės ekonomikos Lietuvoje aspektai. Pirmoje darbo dalyje išnagrinėta šešėlinės ekonomikos sąvokos neapibrėžtumo problema tiek Lietuvos, tiek užsienio mokslininkų darbuose, pateiktos galimos šešėlinės ekonomikos sąvokos. Antroje dalyje išanalizuoti šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodai, taikomi užsienio valstybėse ir Lietuvoje, įvardinti jų privalumai ir trūkumai. Trečiojoje darbo dalyje išanalizuotos galimos šešėlinės ekonomikos atsiradimo ir augimo priežastys Lietuvoje, taip pat aptartos politikų ir ekonomistų siūlomos šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonės. Apibendrinant pateikiamos atitinkamos išvados ir pasiūlymai.

Pagrindiniai žodžiai: šešėlinė ekonomika Lietuvoje, šešėlinės ekonomikos sąvoka, šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodai, šešėlinės ekonomikos priežastys, šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonės.

ANNOTATION

Pavlova S. „Shadow economy in Lithuania” / Master’s work in Finance law. Supervisor assoc. doc. dr. M. Strumskis. – Vilnius: department of Finance and taxes, Faculty of Economics and Finance Management, Mykolas Romeris university, 2010. – 66 p.

Master’s thesis analyzed the main aspect of shadow economy in Lithuania. There is no particular definition of shadow economy neither in Lithuanian scientists’ research nor in foreign, so this problem is analyzed in the first part of master’s thesis. The main methods of estimating of shadow economy are described in the second part of master’s thesis. Also there are analyzed their advantages and disadvantages, researched methods applied of estimating of shadow economy in Lithuania. Finally, the main causes of shadow economy in Lithuania are described in third part. Also the means of reducing of shadow economy in Lithuania proposed by politics and economists are named.

Key words: shadow economy in Lithuania, definition of shadow economy, methods of estimating of shadow economy, causes of shadow economy, measures of reducing the shadow economy.

Pavlova S. „Šešėlinė ekonomika Lietuvoje“ / Finansų teisės magistro baigiamasis darbas. Vadovas doc. dr. M. Strumskis. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, Ekonomikos ir finansų valdymo fakultetas, Finansų ir mokesčių katedra, 2010 metai. – 66 p.

SANTRAUKA

Šešėlinė ekonomika – tai pasaulinio masto reiškinys, vienokio ar kitokio dydžio egzistuojanti visose šalyse, taip pat ir Lietuvoje. Šešėlinė ekonomika iškreipia oficialiąją ekonominę šalies statistiką, tokia statistika besiremianti politika gali tapti nepatikima ar tiesiog neracionali. Visa tai stabdo ekonomikos augimą, todėl visos šalys stengiasi pažaboti šešėlinės ekonomikos augimą ir jos mastą.

Magistro darbo tema – šešėlinė ekonomika Lietuvoje.

Kad tema būtų tinkamai išanalizuota, buvo iškeltas šio *darbo tikslas – išnagrinėti ir pateikti pagrindinius šešėlinės ekonomikos aspektus Lietuvoje*. Darbe analizuojama šešėlinės ekonomikos bendros sąvokos nebuvimo problema ir pateikiami keletas galimų šešėlinės ekonomikos apibrėžimų, tačiau pabrėžtina, kad kiekvienas tyrėjas turėtų apsibrėžti jo tyrimui tinkamiausią šešėlinės ekonomikos sąvoką. Taip pat analizuojami šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodai, taikomi tiek Lietuvoje, tiek užsienio valstybėse, aptariami kiekvieno iš jų trūkumai ir privalumai. Analizuojamus metodus galima suskirstyti į tris grupes: tiesioginiai, netiesioginiai ir mišrūs metodai. Lietuvos šešėlinės ekonomikos dydžiui apskaičiuoti taikomi tiesioginiai šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodai.

Svarbus šio *darbo uždavinys yra išanalizuoti galimas šešėlinės ekonomikos Lietuvoje augimo priežastis bei galimas jos mažinimo priemones*. Kaip pagrindines šešėlinės ekonomikos augimo priežastys įvardijamos per didelė mokesčių našta, griežtas administracinis reguliavimas, vis didėjantis nedarbo lygis, žemas šalies korupcijos indeksas bei žema šalies gyventojų mokesčių moralė.

Išanalizavus vyriausybės siūlomas šešėlinės ekonomikos mažinimo priemones, visas jas galima sugrupuoti į griežtesnės kontrolės, visuomenės informavimo ir paskatų mažinimo užsiimti nelegalia veikla skatinimo priemones. Greta vyriausybės atstovų siūlomų priemonių, kaip alternatyvias priemones siūloma įvesti visuotinį pajamų deklaravimą, stiprinti mokesčių administratorių bendradarbiavimą su mokesčių mokėtojais, įtesinti brangaus turto skubaus areštavimo galimybę be teismo procedūrų.

Tačiau siekiant efektyviai kovoti su šešėline ekonomika Lietuvoje, būtina parengti kompleksinį priemonių planą, kuria svarbiausia Lietuvos šešėlinės ekonomikos mažinimo priemone būtų mokestinės naštos mažinimas ir administracinio reguliavimo liberalizavimas.

Pavlova S. „Shadow economy in Lithuania” / Master’s work in Finance law. Supervisor assoc. doc. dr. M. Strumskis. – Vilnius: department of Finance and taxes, Faculty of Economics and Finance Management, Mykolas Romeris university, 2010. – 66 p.

SUMMARY

Shadow economy is a global phenomenon. It, bigger or smaller, exists in all countries also and in Lithuania. Shadow economy distorts official statistics of countries economy, so government’s policy become precarious and unreasonable. All that slackens growth of economy, for that reason all countries try to stop the growth of shadow economy and reduce its size.

The master’s thesis subject is “Shadow economy in Lithuania”.

The master’s thesis aim is to analyze and present the main aspects of shadow economy in Lithuania. There is analyzing the definition of shadow economy and its meaning in Lithuanian and foreign countries scientists’ jobs, proposing some alternative definitions of shadow economy. According to this, it is important to say, that researcher must to define the best definitions of shadow economy for his research.

Also there are analyzing methods of estimating of shadow economy, their advantages and disadvantages. All methods of estimating of shadow economy we can divide into three groups: direct, indirect and composite methods. Direct methods are applied to estimate the size of the shadow economy in Lithuania. Very important aim of this master’s thesis is to analyze the causes of the shadow economy in Lithuania and to find possible means, which could reduce its size. The main causes of shadow economy in Lithuania are high tax burden, strict administrative regulation, increasing unemployment, low state’s index of corruption and low tax morality.

Lithuanian government suggest some measures, which could reduce the shadow economy in Lithuania. All these measures we can divide into three groups: stricter control, public information and measures, which reduce intention to operate in the shadow economy. Economists also offer some other measures, such like general Lithuanian people incomes declaration, stronger cooperation among tax payer and tax administrator and possibility to arrest expensive property without court permission if this property is obtain from illegal money. However, in order to effectively combat the black economy in Lithuania, it is necessary to develop a comprehensive action plan, in which the most important means would be the reducing tax burden and administrative regulatory liberalization.

1 PRIEDAS**LIETUVOS FINANSINIAI RODIKLIAI 1997 – 2009 METAIS**

Metai	Sudarytų indėlių suma (Lt)	Grynujų litų kiekis apyvartoje	BVP	Grynujų pinigų paklausa	Šešėlinės ekonomikos dydis Lietuvoje pagal A. Gutmann metodą (Lt)	Šešėlinės ekonomikos procentinė dalis nuo BVP pagal A. Gutmann metodą
1997	6006400000	5910100000	40 514 870000	0,6	9696484371	23,93%
1998	6669400000	6440700000	45 016 222000	0,63	9249131222	20,55%
1999	6900000000	6072300000	43 885 439000	0,6	7664245847	17,46%
2000	8600000000	6544700000	45 736 766000	0,49	8300621462	18,15%
2001	10400000000	7900300000	48 636 928000	0,5	8402869328	17,28%
2002	11700000000	9664900000	52 070 031000	0,54	9652827194	18,54%
2003	13600000000	12065600000	56 959 424000	0,59	10624620497	18,65%
2004	17859500000	15126400000	62 697 850000	0,54	12471252572	19,89%
2005	26347099000	20902500000	72 060 363000	0,52	12931851466	17,95%
2006	32109372000	24833700000	82 792 802000	0,51	14412771057	17,41%
2007	38828822000	27938100000	98 669 117000	0,48	15939948807	16,15%
2008	37116832000	23321900000	111 482 648000	0,39	19080106414	17,11%
2009	39819142000	22049900000	91 525 919000	0,27	20400208887	22,29%

Šaltinis: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Lietuvos Bankas

2 PRIEDAS

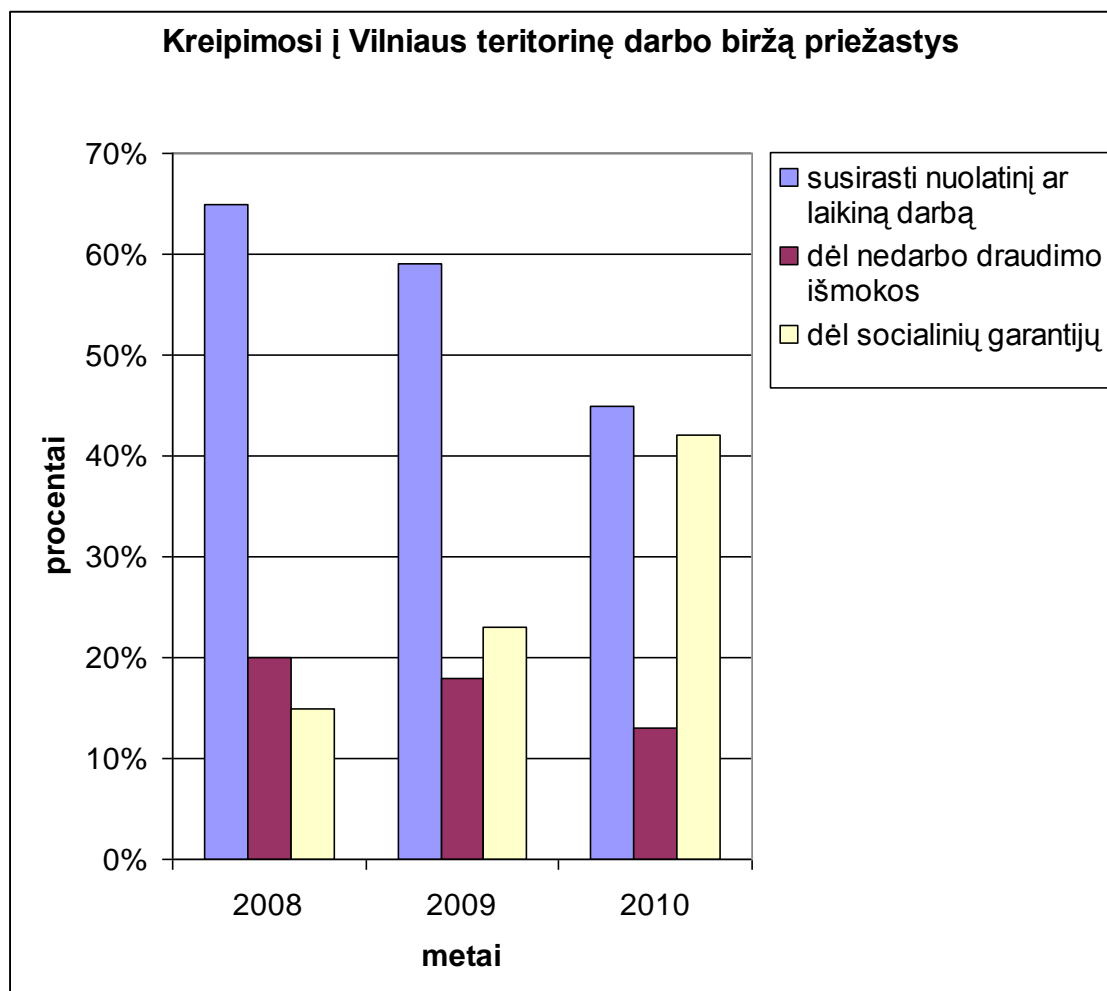
ŠEŠĖLINĖ EKONOMIKA EUROPOS VALSTYBĖSE

The size of the shadow economy in 23 East and Central European and former Soviet Union countries

No.	Country	Shadow Economy [in % of GDP] using the DYMIMIC and Currency Demand Method		
		Average 1990/91	Average 1994/95	Average 1999/2000
1	Albania	32.6	30.6	33.4
2	Armenia	43.8	44.3	46.3
3	Azerbaijan	50.3	57.4	60.6
4	Belarus	44.2	46.0	48.1
5	Bosnia and Herzegovina	28.3	31.9	34.1
6	Bulgaria	29.4	33.2	36.9
7	Croatia	28.4	30.4	33.4
8	Czech Republic	15.9	17.2	19.1
9	Georgia	57.8	62.4	67.3
10	Hungary	21.4	23.9	25.1
11	Kazakhstan	33.7	38.4	43.2
12	Kyrgyz Republic	32.4	36.1	39.8
13	Latvia	32.5	36.3	39.9
14	Lithuania	24.7	27.1	30.3
15	Moldova	36.4	41.7	45.1
16	Poland	21.3	24.3	27.6
17	Romania	26.2	30.6	34.4
18	Russian Federation	37.5	41.3	46.1
19	Slovak Republic	14.3	16.2	18.9
20	Slovenia	21.5	24.3	27.1
21	Ukraine	43.3	47.3	52.2
22	Uzbekistan	27.3	30.1	34.1
23	Yugoslavia, Fed. Rep.	21.9	25.8	29.1
	<i>Unweighted Average</i>	31.5	34.6	37.9

Šaltinis: F. Schneider „Shadow economies around the world: what we really know?”, Diskussionspapiere: discussion paper, No.16, 2004, p. 18.

3 PRIEDAS



Šaltinis: Vilniaus teritorinė darbo birža